

БІБЛІОТЕКА
ГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.

~~16397~~

ГО

БІБЛІОТЕКА
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ
ШЕВЧЕНКА
У ЛЬВОВІ.

Ч 16397

16397

Сергій Єфремов.

КАРПЕНКО-КАРИЙ

(Ів. К. Тобілевич).

Літературна характеристика.

1948 .81

Одбиток з „Ради“.

06
10

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

13. 342.

Сергій Єфремов.

КАРПЕНКО-КАРИЙ

(Ів. К. Тобілевич).

Літературна характеристика.

227

У Києві, 1908.

З друкарні 1-ої Київ. друк. спілки. Трьохсвят. 5.

16397.
Бібліотека
науковців
Тобілевич
м. Шевченко
м. 300.
м.

W5(2-yu/5-4kazn.-k.2

I.

Смерть, кажуть, має свою логику, ви-
смикуючи з поля людського життя що-
найкращий, найдобірніший колос і лишаю-
чи незачепленою силу всякого людського
сміття, бур'яну, кукілю та зіновати. Може
бути, нам так здається тільки через те,
що втрата повного колосу, на який ми
часто так багато надій покладаємо, раз-у-
раз болюче озивається в душі нашої як
раз отими несправдженими надіями, тим
часом як утрата бур'яну нічим не позна-
чається: пропав—та й край на тому. Мо-
же бути... І навіть напевне, бо під невбла-
ганною косою смерти бур'яну гине далеко
більше—вже просто через те, що безмір-
но більше його росте й викохується на
світовій ниві, що вона вся поспіль іноді
заростає такими рослинами, яких ні до
чого путнього не притулиш. Але кожного
разу, як буря звалить предковічного дуба,
ми за ним далеко більш сумуємо й по-
биваємось, ніж за тисячами дрібних істот,
що гинуть мало не кожної хвилини,—бо
на те він і дуб, бо ми часто спочивали

під ним у холодочку од палючої спеки, бо він веселив око наше своїм свіжим листом зеленим, оживлював самотній ландшафт... Нам важко звикати до того, що замість його могутньої корони—зіяє порожня яма з порваним корінням, і мучить тоді нас, коле око своїм непотрібством отой бур'ян, що невідомо на що живий росте кругом дорогого місця зруйнованих надій. Так само і тоді, як смерть забере з поміж нас яку визначну людину: втрату її ми довго пам'ятатимемо і довго ще болем озиватиметься подія ця на нас і жаль ще довго стискатиме серце. „Нѣтъ великаго Патрокла, живѣ презрительный Терситъ“... Але ж бо ми й „презрительныхъ Терситів“ тільки через те починаємо добачати, що не стало великого Патрокла, бо своїм кричущим непотрібством Терсити ще дужче підкреслюють велику втрату. Через те й шукаємо ми логіки там, де її бути не повинно: пробуючи освітити хоч одлиском розума незрозумілі нам події, ми шукаємо в тому потіхи собі й забуття перед великою втратою. Погіха, певно, невелика, але така вже натура наша...

Минув рік, як поховала Україна Карпенка-Карого. Кажу: Україна—не через те тільки, що небіжчик був справді таки однією з найпопулярніших фігур навіть серед ширших мас українських, не згадуючи вже про вужчі круги так званого

свідомого українства. Ні, діяльність його мала ширше й глибше значіння,— вона сягала своїм змістом як-раз на найбільш численні маси нашого народу і тут спричинилась до того, що маси ці зробились нам більш відомими, ближчими й на зрозуміння лекшими. Тим-то і втрата цього художника і zarazом тямущаго дослідника народнього життя, творця невмирущих типів, вихвачених з-посеред народніх мас і поставлених на очі всього громадянства—була втратою громадською, втратою цілого рідного краю. Карпенко-Карий один у нас був на всю Україну і це виключне його місце й робить досить несподіванну його смерть утратою цілого рідного краю. Вага цієї втрати ще побільшується з тієї досади, що літературні Терсити, усякий бур'ян та кукіль на нашій ниві, виднішими поробились як-раз тепер, коли не стало чоловіка, що держав їх у затінку...

Перше, ніж перейти до характеристики цього визначного письменника й артиста, я дозволю собі переказати кілька епізодів із власних своїх споминків, що допоможуть нам освітити цю досить складну, хоч з першого погляду ніби й просту натуру. Перший епізод належить до початку 90-х років минулого століття,— часів мого власного шукання стежки в житті. Молодим хлопцем прибув я до Києва й тут накинуся на читання творів українського пись-

менства. Керувати, ані порадити мене було нікому; не було тоді ще навіть української книгарні, де б можна було вибрати щось путяще, та й книжок українських було стільки й такі здебільшого, що тільки, мовляв, пожалься Боже!... Ото й знайомивсь я з українством самотужки, купуючи у тодішнього книгаря Гомолінського всякі українські книжки, і читав не розбіраючи усе, що під руку попадалось, здебільшого те сміття, що найлекше проходило через цензуру лютих отих часів. Натрапив якось я на „Збірник творів“ Мирославського-Винникова і його „Веселі полтавці“ та инша драматична нісенітниця такої огиди на мене нагнала, що я довго по тому не міг присилувати себе до читання инших драматичних українських творів, а між ними довгенько у мене лежали не розрізаними „Збірник драматичних творів“ Івана Карпенка-Карого та його ж „Наймичка“, що вийшли незадовго перед тим у Херсоні. До того ж саме прізвище автора нагадувало мені перечитані перед тим твори невдахи-віршомазів і це ще більше одхиляло мене од читання Карпенкових драм. Нарешті якось я переміг себе й почав читати „Наймичку“—почав і не міг кинути книжки, аж поки до краю дочитав. Кинувсь я притьмом тоді до „Збірника драматичних творів“—теж саме. Нове щось,

якийсь свіжий дух пахну́в на мене, а тієї „Мирославщини“, що я лякався, не було й сліду. З того часу Карпенко-Карий став мені одним з найлюбіших письменників.

Другий епізод належить до пізнішого часу, як я вже особисто спізнався з автором „Наймички“. Карпенко-Карий читав якось у гурті знайомих одну з нових своїх піес, як що не помиляюсь—„Хазяїна“. Хтось з слухачів завважив, що з технічного боку пієсу так збудовано, що не розбереш, чи воно комедія, чи драма. „Ну, то що ж,—пам'ятаю, відповів автор,—нехай буде просто *пієса*, та й годі“. Пам'ятаю й ще одну відповідь його на закиди про негарний кінець (в обох редакціях) драматичних картин „По-над Дніпром“. „Мене й самого обидва кінці не задовольняють. Справжній кінець Мирона я знаю: його діяльність повинна була закінчитися в тюрмі та на засланні, але... але з таким кінцем світу пієса не побачила б. Хіба, може, колись *для себе* напишу ще й такий кінець“,—додав Карпенко Карий, помовчавши.

Мені не випадково прийшли ці споми-ни на пам'ять; навпаки, що більше вдумуюсь я в постать покійного драматурга нашого, то характернішими для його вони мені здаються, пояснюючи і вагу його в історії нашого письменства, і погляди, й навіть обставини, за яких йому працюва-

ти доводилось. Рівняючи Карпенка-Карого до його попередників на драматичній ниві, — навіть не таких недотеп, як усякі там Бораковські та Мирославські-Винникови, — ми бачимо безперечний поступ. Перед нами людина, що сміливо пориває з рутиною й шаблоном і йде новим для нашого письменства шляхом, не спиняючись перед новими темами й перескакуючи без вагання через застарілі приписи. Етнографизм, що таку величезну просторінь брав у нашій драматичній літературі до Карпенка-Караго і якому й сам він одводив де-яке місце в перших своїх творах, де далі — все більш одходить на бік, хоч це не зменшує в його творах того, що зветься народністю. Елемент кохання, на якому теж заснована була до Карпенка-Караго мало не вся наша драма, відступає у його здебільшого теж на другий план, а як де й грає першу роль, то письменника цікавлять більше психологічні проблеми, переживання та вдача дієвих особ, а не чисто зверхні пригоди закоханих. Що до технічного боку, то й тут він іде своїм власним шляхом, не дбаючи, напр., про сценічні ефекти, нехтуючи їх і, видимо, не надаючи технічній справі великої ваги: „пієса та й годі“, тоб-то — аби була цікава своєю внутрішньою вартістю, а до якого рангу її зачислити — авторові байдужісінько. Зате він заглиблюється у

зміст своїх творів, пильно обробляє вдачу своїм дієвим людям, надає їм все більшої виразності й типичності. З технічного боку в Карпенкових „піесах“ багато де-чого можна знайти не до ладу; іноді автор просто за чуба, силоміць, притягає до своїх героїв ту або іншу подію, не мотивуючи її гаразд,—проте герої його здебільшого стоять перед нами мов живісенькі, перенесені на папір з плотію і кровію рукою справжнього художника. Так само неясности, неконсеквентности або навіть тривіальности трапляються в позитивних поглядах автора, але це все покриває й надолужує ота життєва правда, що джерелом живим б'є з Карпенкових творів і робить поправки долюбих йому більше з інстинкту, ніж ясної свідомости, тенденцій. Перед справжньою суттю Карпенкових творів—отією правдою життєвою, вживленою в цілу галерею блискучих образів і живих типів, його технічні хиби і вади—дрібниця, яку можна і варто зазначити, але гріх був би над нею довго спинятись. Не треба, нарешті, забувати й тих меж, що накладала на драматурга наша російська буденщина, в першій лінії цензура, од однієї думки про яку „талант мерзнуть, уму тьсно и душно“, як писав ще один з декабристів. Тільки взявши на увагу все це—і характерні прикмети авторового хисту, і його погляди, і зверхні об-

ставини, можна скласти справжню ціну його діяльності.

Велику через те помилку робила критика, що або розглядала Карпенкові твори з одного артистичного чи навіть технічного боку, або силкувалась зробити його вчителем життя, або забувала про ті реальні обставини, серед яких творив він свої образи. З Карпенка-Карого не був тільки художник, а вже вчитель і зовсім з його ніякий, хоч сам він був іноді не від того, щоб узяти на себе цю роль,—тимто, не вважаючи на загальну простоту й ясність його творів, у його раз-у-раз було якесь непорозуміння з критикою, що намагалась витягти з його творів те, що кому до вподоби, і в угоду якій-небудь схемі насилувала живий образ письменника. Я не казатиму вже про Огоновського, що лякався „грубо-реалістичного“ напряду, до якого ніби-то мав нахил Карпенко-Карий, але от уваги новіших критиків.

„Автор нагромажує в своїх писаннях велику скількість побутового матеріалу, впроважує соціальні і економічні мотиви, що кермують долею його героїв і героїнь... Одначе наш автор не зміг ще вповні переломити давнього традиційного шаблону, бо причіплює до нових елементів і нових мотивів, що входять у його драми і комедії як *principele*, давній трикутник любови, де двоє любиться або хочуть любитися, а

третій стає перепорою тій любові... Відтак придержується він подекуди перестарілих технічних традицій: довжезних монологів і говорень на бік. Але ці закиди—це дрібниці в порівнянні до того, що дають нам його драми“ *) Все це дуже добре, але критик як-раз найбільш спиняється над тим, що сам же за дрібницю має, і доходить до таких геркулесових стовпів дрібницеманії, що „головним закидом“ проти „Бурлаки“ виставляє ось яку наївну сентенцію: „неефектовна й денунціяція (!) Опанаса; нею псується вражіння симпатії, яке маємо до героя. Аби це вражіння полишилося в нас до кінця, мусить герой поступати чесно, явно“ (!) **). Погнавшись за такими дрібницями, критик забуває показати читачам як-раз те, „що дають нам його (Карпенкові) драми“, а це було б найцікавіше.

„Це,—пише другий критик про „Понад Дніпром“,—найкраща, найідеальніша (!) драма Карпенка-Карого, в якій по-за стрічками *вичитуємо науку* всій (?) радикальній частині російської суспільности, в який спосіб треба б починати її високим почуттям диктоване, але ніякою підготовкою не

*) Ю. Кміт,—„Л.-Н. Вістник“, 1900 р., кн. VII, стр. 21—22.

**) Ibid., стор. 3—4.

скріплене трагичне „ходженіє въ народъ“ *).

„Переглядаючи галерею психичних (?) типів, змальованих нашим драматургом,—говорить знов інший критик,—ми встановиці історика (!) літератури, здивовано (!) сконстатували б в ній *брак цілою рядом типичних фігур*, створених останніми десятиліттями. Це фігури селянської голоти, як класа, як цілої соціальної групи, з властивими їй психологією, психичними рисами, соціальними і політичними змаганнями. Карпенко-Карий якось не звернув уваги на цю групу, не дивлячись на те, що вона за останнє десятиліття давала про себе знати иноді в бурхливих і в кожному разі помітних для об'єктивного спостерегача формах. Лише епізодично, між іншим, він згадав про неї в своєму „Хазяїні“. Стати за тему, за самостійний об'єкт драматичних концепцій в творчості нашого драматурга вона не стала“ і т. и. **)

„Ні одного цілком бездоганного й викінченого твору,—пише ще суворіший критик,—він (Карпенко-Карий) нам не полишив і до скарбниці ідей, якими живе інтелігентне громадянство, *не вніс нічого нового, оригінального*, йдучи частенько на-

*) Ів. Франко,—„Л.-Н. Вістник“, 1907 р., кн. XI, стор. 239.

**) С. Петлюра,—„Україна“, 1907 р., кн. IX, стор. 23.

віть позаду свого часу; але в межах свого не аби-якого таланта утворив чимало правдивих художественних типів і *обновив нашу драматичну літературу новим змістом* *).

На перший раз оцих зразків буде з нас досить. Як що навіть поминути присуд того критика, що вимагає, „не піддаючись ілюзіям першого вражіння, обережно і вдумливо піддавати критиці той літературний матеріал, який міститься в творчості Карпенка-Карого“ **), але сам, як видно, навіть не перечитав того матеріялу,—то все ж таки факт непорозуміння між автором і критикою б'є в вічі ***). Вже з наведених зразків видно, як критики плутаються в суперечностях, не вміючи вдержатись на якійсь одній позиції що до Карпенка-Карого, і не знаючи, на яку власне їм перед ним ступити, пробують або схарактеризувати його негативними рисами (тим, чого *не* дав письменник), або

*) Д. Дорошенко,—„Україна“, 1907 р., кн. X, стор. 126.

**) С. Петлюра,—„Україна“, 1907 р., кн. IX, стор. 23

***) З аналогічних фактів згадаю тут ще два, а саме: „Бурлаку“ одкинуто на галицькому драматичному конкурсі у Львові, коли видано в той самий раз премію за таку драму, якої й назвиська тепер вже ніхто не пам'ятає; а „Хозяїна“ не схотіла надрукувати „Кіевская Старина“.

обмежитись на загальних і через те невиразних фразах. Коли говорити про те, чого письменник не дав, то претензіям і краю не буде, але образ його від цього яснішим не зробиться, як і від загальних фраз. Звичайно, що причина такого непорозуміння найбільше криється в критиці, але не без вини тут і сам автор, що немов умисне поставив де-які труднощі для зрозуміння своїх творів. Взявшись розв'язати вищі моральні проблеми, перенявшись невідповідним амплуа вчителя в своїх останніх творах, Карпенко-Карий і сам не потрапив поставити свої думки в добрій злагоді з тими художественними образами, які дав попереду, і витворив дисгармонію між, скажу так, теорією і практикою своєї літературної діяльності. Це вельми затемнило ясну взагалі постать нашого драматурга і зробило потрібним розчистку ґрунту коло його, щоб згадані непорозуміння не крили з-перед очей справжньої його ваги. До цього ми ще обернемося далі.

II.

Першою спробою Карпенка-Карого на драматичному полі була, як відомо, драма „Бурлака“, одна з найкращих взагалі драм нашого драматурга. В ній він виступає вже в повному розцвіті своєї сили і потім, написавши 18 пієс за двадцять із чимсь ро-

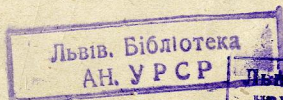
ків, держиться ввесь час рівно, без великого хитання в той чи в інший бік. Єсть у його пієси кращі, єсть слабші, але як вийшов на свою роботу майже готовим, так увесь час і стояв він на одному пункті, розвиваючись тільки в деталях. Причиною цього було може те, що писати Карпенко-Карий почав, маючи мало не сорок літ на плечах—такий вік, коли інший письменник кінчає вже зовсім свою письменницьку кар'єру. До того ж Карпенко-Карий не мало працював над своїми творами, переробляючи їх часом досить радикально проти початкової редакції. Чи так воно, чи ні, а вже в „Бурлаці“ ми знаходимо зародки всього того, чим уславився Карпенко-Карий і що дало йому право на таке визначне місце в історії нашого драматичного письменства. В „Бурлаці“ теж маємо вже й ту загальну ідею, яку положив письменник в основу всіх творів своїх і яку вживив у цілій галереї артистично оброблених, немов „оскардами висічених“, як говорить його Банавентура-копач, образів та типів.

„На безталанні одного виростає щастя другого“—так сформував бурлака Опанас суть межилюдських стосунків. Що це не звичайний вираз, який так собі, випадком зірвався з пера у письменника—це бачимо з того, що не сам тільки Опанас висловлює таку думку: з варіяціями ми її чуємо

й од інших Карпенкових персонажів. „Одному горе — другому радість“, — каже старий Барильченко („Суєта“). „Перш річка сліз і крови пролилась, а потім вже на цій пролитій крові багатьох для одного химерне щастя будувалось“, — ще виразніше й енергичніше висловлюється Юліян („Лиха искра поле спалить, сама щезне“), і цей вираз про „химерне щастя“ я прошу читача затишити: він нам згодом здасться. Або от і ще: „рибку малую бистрії ріки несуть у море широке, а там ненаситніі а́кули її пожирають“, — говорить один з „дяків-пиворизів“ („Чумаки“). Як бачимо, письменник уперто вертається до афоризму, висловленого устами бурлаки, і вишукує йому все нову й нову форму. Звичайно, можна сказати, що в своїй початковій голій формі, яку ми бачимо в „Бурлаці“, афоризм одгонить трюїзмом прописної, як то кажуть, істини, який дуже мало що промовляє до розуму нашого й серця, бо вже занадто звикли ми і придивилися в житті до тих немудрих істин, щоб вони могли нас зворушити. Але вся бо річ у тому, що для Карпенка-Карого це зовсім не трюїзм і на самому голому афоризмі він не спинився. Він одяг його в таку кольористу одержу цілої низки глибоко задуманих і розкішно зроблених образів, що прописна, мовляв, істина, трюїзм обридлий і нецікавий, набрала вигляду справжньої

новини, а самому письменникові стала за провідну нитку в лабиринті життя, за найголовніший нерв його письменницької діяльності. Нецікава істина стала за канву цікавому мережанню, бо вся сила всякої істини залежить од того, як її висловити, в якій формі вивести її на людські очі. Виходячи з афоризму—„на безталанні одного виростає щастя другого“ та „одному горе—другому радість“, Карпенко-Карий дав рельєфну картину життя і стосунків людських на Україні.

Боротьба за щастя—це нерв людської діяльності, центр її змаганнів. В боротьбі цій людина дбає тільки про себе саму й не вагаючись, свідомо топче всякого, хто стоїть їй на шляху до щастя, а то навіть силкується вибратись йому на спину і чужою працею, чужим безталанням добути собі щастя. Люде немов стовпились на якійсь вузькій кладочці, де тісно їм і де кожен, щоб собі добути простору та волі, мусить поспихати в воду своїх сусідів і по їхніх тілах дійти до своєї мети. Таким малює Карпенко-Карий життя тієї сфери, яку здебільшого бере об'єктом своїх артистичних екскурсів і яку широко охопив він, якій в глибокий глиб зазирнув і, залюбки її малюючи, не тільки статично, а й динамічно поставив на очі читачам. Царство безмежної експлуатації та безсоромної наживи—оте зоологічне цар-

ство вузенької кладочки, на якій щоденно йде сварка та бійка без жалю й ошаді за матеріальне добро, за ласіший шматок, за тепліший куток—це хиже, темне царство усіма сторонами змальовано в творах Карпенка-Карого. Життя неполохливих лицарів експлуатації та наживи прослідив він докладно з самих, мовляв, пелюшок, од самого зав'язку, коли-но тільки вони несміливо ще ставлять ногу на стежку нагромадження достатків, і до того моменту, коли вони починають сами задихатись і умлівати під вагою накопиченого добра, що вже не дає їм ніякого задоволення. Разом з своїми героями автор переходить усі стадії розвитку і росту і показує їх в найтипичнішому вигляді. Твори Карпенка-Карого—це немов одно широке полотно, на якому мало не кожна пієса доповняє иншу, дає нову рису, нову деталь, показує новий бік того страшного, темного, зоологичного царства з його невблаганим процесом видушування людського поту, висмоктування крові людської. І в яких занадто простих, подекуди навіть, я сказав би—ідилічно-невинних формах це діється!..

Галерею образів того царства експлуатації та наживи на широкому полотні Карпенка-Карого починає старшина Михайло Михайлович („Бурлака“). Це ще школяр у тій твердій школі експлуататорства, але школяр дотепний, з якого „будуть

люде". Він тільки що ступив на вузьеньку кладку боротьби за достатки, але міцну вже собі осаду на ній зробив, щоб зіпхнути з кладки якомога більше сусідів, а иншим вмотитись вигідно на спину і так виїхати на широкий шлях висисання поту людського й крові. І автор одразу ж таки вводить вас у саму суть цього процесу, показує найенергичніший стимул до боротьби на вузьенькій кладці. „Ехе-хе! діла, діла!—починає Михайло Михайлович, —коли то ти їх покінчаєш? І усе є, благодарить Бога, а ще мало. Щоб то задовольнитись... отже ні, така вже пелька людська неси́та!.. Другу тисячу доклав, а хліб та скот продам, то з баришів закладу третю і всі гроші громадські треба здать в казначейство, щоб не скушали. Ще щоб не пійматься!.. Хоч і не покажеш виду, що страшно, а на душі якийсь неспокій раз-у-раз: ну, як начальство довідається, що я на громадські гроші баришую—пропаде багато праці! Наче аж легше, як тільки подумаєш, що вернеш гроші і гріхів ніяких! Поможи, Боже!.. Тоді вже не буду зачіпачь казенних грошей. Оцей тільки раз коли б благополучно“ („Драми і комедії, т. I, стор. 9). Вузлика зав'язано, процес нагромадження достатків розпочато і вже спинитися не сила, бо „така вже пелька людська неси́та“. Одне задоволене бажання за собою

друге тягне, удача викликає певність і завзяття до здобування дальшого й не дає чоловікові спинитись, сказати—„годі“, покласти межу собі, а немов драговина та засмоктує все глибше й глибше. І він вже справді таки не спиниться. Ось, напр., запала старшині в око дівчина, та лихо—засватана за парубка молодого, Олексу. Але „хотів я,—міркує старшина, — розбагатіть—розбагатів; хотів почоту—маю; тепер хочу красиву, молоду жінку—та й не добуду?! Ні, добуду! Я Олексу того й у Сибір пошлю, як на те піде. Все спродам... ні, це вже лишнє,—раптом оханувся старшина, — цілий вік наживав та й сбуť? Можна й так обійтись“ (І, 13). Ну, й починає він „підгонити свою політику“, щоб, мовляв, „супротивникам нашої волі прийшлося і свербляче, і боляче“. Ціла низка шахрайств, підступу, надсилля, підлизництва, розбрату, колотнечі пускається в ход, аби свого доскочити; тут усе здається, бо, як каже один з дієвих людей, „звісно, ми люде темні, а він з писарем і робе, що схоче“ (І, 36). А коли вже й писарь не може прирозуміти, то знайдеться й вища інстанція: „у городі є у нас один чоловік, Казюкою прозивається“ (І, 15),—той вже дасть раду, що і де треба зробити й як здихатись непевних людей, що наперекір ідуть. Грунт для таких справ дуже добрий, бо „горлата

голота“ хоч і „базіка“, але одно те, що через темноту свою не дуже й розбірає діла, що накрутить який - небудь Казюка, а друге—й поміж неї знайдуться прислужники вірні, що за-для манісенької вигоди не тільки свого права одцураються, а ще й помочі дадуть на свою власну кривду. „Хотів я,—каже мало не єдиний активний протестант, Опанас - бурлака,—овець оборонить од вовка, а вони сами йому в зуби лізуть“ (I, 89), та „ще й прислужують йому“ (I, 99). Одно слово, вузлика зав'язано міцного, шлях до експлуатації широкий стелиться.

На тій самій стежці початкового нагромадження достатків стоять у Карпенка-Карого: Михайло Окунь („Розумний і дурень“), Филимон („Підпанки“), Цокуль („Наймичка“), дід Микола („По - над Дніпром“) та інші. Кожний у своїй сфері, серед своїх обставин і своїми засобами—„гнуздають“ вони усіх кругом себе, хилать, куди їм треба. „З пісними, — филозофує Михайло Окунь,—я пісний, з скоромними скоромний: хто що любить, любить же, звісно, не закажеш!.. Жиди не люблять сала, і дурні дражнять їх свинячим ухом. А я і сам тоді не їм вже сала, коли приходитьсь з жидами гендлювать“ (I, 250). Де навшпиньки, де плазом, де гуком, де потихеньку, де прозьбою, а де грозьбою—як до людини й обставин, але

твердо і непохитно прямують вони своєю стежкою. Куди? до якої мети? — вони й сами до пуття не знають і не добачають. Просто вже — „усе є, благодарить Бога, а ще мало“ і самий шлях, оте нагромадження достатків, у них за мету вже править. Пам'ятаєте єврейчика Шнапа в „Розказъ Ивана Босыхъ“ Успенського? — „Онъ все прячетъ, все копить. „На что, говорю, копишь?“ — „Карьеръ хочу дѣлать“. — „Какой такой?“ — „Деньги наживать“. — „Зачѣмъ?“ — „Лавку открывать!“ — „А какъ откроешь?“ — „Опять деньги наживать!“ — „А какъ наживешь?“ — „Еще больше буду наживать!“ — „А какъ совсѣмъ ужъ много будетъ?“ — „Опять буду еще больше стараться“... Таке саме щось робиться і з названими героями Карпенка - Карого. Правда, поки що засоби у їх не такі великі й сили не багато: заняти в спашу худобу, хоч і пізньої осени, коли на полі нічого нема; взяти шинки й посадити в них шинкарями жидів, коли це заборонено; наняти дешево на десятини людей тоді, як з них оплатки здирають; баришувати чужими, громадськими чи що, грішми — оце звичайно засоби наших героїв, але сила їхня в тому, що нічим вони не перебірають, ніякої кривди не цураються. Вони ще не можуть розвернутись на цілу, мовляв, постать свою — „копитулу не хватає“, як каже навіть Калитка, але вони

добре знають, що „до нових звичаїв треба інших, нових людей“ („Розумний і дурень“), і сами сталяться в ті „нові“ люде. Школу здирства вони проходять добру і загартовують себе міцно, щоб вибитись на вищий шабель.

III.

На тому шаблі сидить вже Гарасим Калитка („Сто тисяч“). Це один з найкраще оброблених у Карпенка-Карого образів з царства експлуатації та наживи, що дає ключ до зрозуміння і початкової стадії, і дальших кроків цього надто „кремезного“ типу. Вже з перших слів його, з якими виходить він на сцену, одразу видно, що перед вами майстер свого діла не аби-який. Він тільки що „слава Богу, справився з ділами: совершив купчу і земельки прибавилось“, і весь він ще під вражінням цієї події, мов зачарований, ходить; усе нагадує йому ту землю, що він пригорнув до своєї. „І бумага (на купчій),— радіє Калитка,—зелена, мов земля, укрита рястом!.. Ох, земелько, свята земелько—божа ти дочечко! Як радісно тебе загрибати до купи, в одні руки... Приобрітав би тебе без ліку. Легко по своїй власній землі ходить. Глянеш оком навколо—усе твоє: там череда пасеться, там орють на пар, а тут зазеленіла вже пшениця й колосується

жито: і все то гроші, гроші, гроші... Кусочками, шматочками купував, а вже й у мене набралось: тепер маю двісті десятин—шматок кругленький!.. Але що ж це за шматочок! Он у Жолудя шматочок—так так: однієї шпанки ходить дванадцять тисяч, чотирі чи п'ять гуртів випасається скоту, та що?—свиней одних, мабуть, з тисяча, бо то ж зимою тільки біля свиней шість чоловіка день при дні працює!.. І яким побитом Жолудь дістав таку силу грошей—не зрозумію... Я сам пам'ятаю, як Жолудь купував баранців, сам їх різав, торгував м'ясом у різницях, а тепер—багатирь. Де ж воно набралось? Не иначе, як нечистим путем! Тут не доїдаєш, не допиваєш, день при дні працюєш, жінка з діжі рук не виймає—і тільки ж всього-на-всього двісті десятин, а тож мабуть і в десять тисяч не вбереш. Не спиться мені, не їсться мені... Під боком живе панок Смоквинов—мотається і туди, й сюди, заложив і перезаложив—видко, що замотався: от-от продасть або й продадуть землю.. А й кусочок же: двісті п'ятдесят десятин, земля не перепажана, ставок рибний і поруч з моєю, межа з межею... Що ж, копиталу не хватає... Маю п'ять тисяч, а ще треба не багато, не мало—п'ятнадцять тисяч! Де ти їх візьмеш?.. Прямо як иржа точить мене ця думка! Де їх взять? Де?" (II, 122—123).

До останнього питання зводиться, власне кажучи, все життя Калитчине; од тієї чи іншої відповіді на це питання залежить його настрій, стосунки до рідних і до чужих людей. Читач бачить, як на протязі наведеного монологу настроїв Калитки міняється: з добродливо-задоволеного (бо дістав грошей—купив землю) робиться під кінець сухо-шорстким (бо „де їх взять, де?“); Калитка весь насторожується, він пильно зорить навкруги і, будьте певні, свого добуде: „порівняється“ таки з Чоботом, а може і з Жолудем, які не що інше, як такі ж самі Калитки, тільки вже на тому щаблі, коли, як марить наш Гарасим, „Калитку розіпре грошвою“. Він не попустить „посиротити“ свою землю, бо хоч і бідкається, що грошей нема, але, як добре завважив йому Ванавентура-копач—„грошей нема, а земелька росте й росте“. Ванавентура взагалі чудово розуміє Калитку й дотепно поясняє його натуру. „Люблю за підприємчивість! — каже він—Так, так, Никодимович! Скупуйте помаленку, скупуйте! Єй-Богу! Чого ви? Думаєте—шуткую? Які тут шутки? Хазяйственный мужик—велике діло! Ворушіться, ворушіться... Крутіть головою: купили у Борща, купуйте у Смоквинова, а там у Щербини... Пани горять, а мужички з пожару таскають. Це не пустяк! Ви як полагаете?.. Вони привикли омари там, шампанське—от

грошики й ухнули, а там і іменія ахнули! А ви—галушечки, картопельку, кулешик, чехоньку, та й то не що-дня, а воно жи-рок і наростає... Гляньте навколо: Жолудь—десять тисяч десятин, Чобіт—п'ять ти-сяч десятин, Пузирь—три тисячі, а тут і ви помаленьку та помаленьку прикупо-вуйте та прикупувайте“ (II, 134—135). „Вас,—провадить свою мову балакучий ко-пач,—вже не обманеш: ви всякого обманете, а це велике діло, коли не тебе за чуба держать, а ти других за чуба держиш. А ви як полагаете? Хе, хе, хе!.. Ви глянули кобилі в зуби і наскрізь її бачите—опит. Від того у вас лошата он-які! Ви не купи-те чорт батька зна чого... А воно й ви-ходить, що скрізь іде на користь... А то повідумували: ячмінь-голак, а він родить не так; озимий ріпак, а сівач—дурак; пше-ниця-кримка, а в штанях дірка; жи-о шампанське—баловство панське... Хе, хе, хе“ (II, 135—136). Та Калитка й сам усе це добре тямить. Забагатівши, „я,— каже він,—не буду панувать, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму; як мазав чоботи дьог-тем, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю. Ідеш день—чия земля? Калитчина; їдеш два—чия земля? Ка-литчина; їдеш три—чия земля? Калитчи-на... Диханіє спирає“... (II, 182—183). І справді—єсть од чого...

Та поки що—це мрії, далекий ідеал,

до якого Калитка тільки невпинно простує. Дійсність же ще далеко прозаїчніша і виявляється усякими заходами, як би здобути більше грошей, а через них і землі прикупити. Коли не рахувати усяких випадкових заходів, то найбільш „ворушиться“ Калитка коло видушування поту з робітників,—тут у його вже єсть ціла, вироблена й випробована, система поводження. До робітника Калитка ставиться, як до справжнього свого ворога, і тут він так само жалю й міри не знає, як не має краю і впину своєму апетиту. Та инакше, певна річ, і не може бути, бо апетит, кажуть, серед їди приходить, бо скоро став чоловік на шлях невиситимої наживи, то повинен тут собі раду давати тільки немилосердною експлуатацією, зразок якої можемо бачити хоча б з оцієї-от сценки.

Копач. Воно ще рано, тільки на світ благословиться.

Гарасим. Та де воно вам рано? Вони надолужать: то вмиваннячком, то взуваннячком; або як почнуть Богу молиться, то й сонце зійде. Хоч би ж молилось, а то стоїть, чухається та шепче собі губами, аби простоять більше без роботи. Вже ж я їм і отченаша даю: як затоплю, то зараз і на землі! *(Одчиняє двері навстіж і стоїть на дверях)*. Кажете—рано, вже світ білий, кури піднімаються. Так і хазяйство проспий!.. Стара, а стара! Параско!—пора до корів, чого ви там мнетесь? А-ну, а-ну!.. Хлопці, гайда з хати! Тільки коти в таку пору сидять у хаті на печі, а робітники та собаки на дворі по-

винні будуть... Це хто вийшов? Клим Ти що ото несеш під пахвою? А йди сюди—я полапаю. (*Входить Клим*).

Клим. Що? Хліба взяв окраець,—поки до обіда, то їсти захочеться.

Гарасим. І тобі не гріх? Неділя свята, а ти ні світ, ні зоря вже й жереш! Не пропадеш, як до обіда попостиш хоч раз у тиждень. Однеси хліб назад... Стара, Параско!..

Параска (*на дверях, з дійницею в руках*). Чого ти гвалтуєш?

Гарасим. Що це в тебе за порядки? Диви! Хто хоче, той і бере без спросу... Мабуть ти хліба не запираєш?

Параска. Оце вигadaв! Де ж таки, щоб хліб був не запертий, нехай Бог милує... Все заперто.

Гарасим. Один візьме, другий візьме—так і хліба не настанеш!.. Де ти взяв хліб?

Клим. Та я ще вчора за вечерею заховав окраець.

Гарасим. Чуєш, Параско? Хліб крадуть у тебе з-під носа,—гарна хазяйка! Чого ж Мотря глядить?

Параска. Ну, а що ж я зроблю, коли хватають, як на Зарванській вулиці! Чи чуєш, Мотре, вже хліб крадуть, скоро самим нічого буде їсти... (*Пішла*).

Гарасим. Це так, це так! Однеси зараз назад,—гріх у неділю снідати.

Клим. Як би спав у неділю, то й не снідав би, а то з цієї пори до обіда на ногах—не ївши охлянеш...

Гарасим. Одріж собі скибку, подавись ти нею,—а то однеси назад.

Клим. Поживишся скибкою, як собака мухою. (*Пішов*).

Гарасим (*до Копача*). Така з'їжа, така з'їжа, що й сказати не можна! Повірите—з млина привезуть пуд тридцять борошна, не встигнеш

оглянутися — вже ззіли! Настане день, то роботи не бачиш, а тільки чуєш, як губами плямкають.

Копач. Сарана...

Гарасим. Гірш! Повірите, що у них тільки й думки: як би до сніданку; а після сніданку все погляда на сонце: коли б скоріше обідать. Чи воно таке ненажерливе, чи Господь його знає. По обіді—сюди тень, туди тень—давай полуднувать. Та ще коли б хоч їли скоріше, а то жує та й жує—прямо душу з тебе вимотує: хліб з'їдає і час гаїть! Він собі чавкає, а сонце не стоїть, котиться на низ,—йому ж того тільки й греба, аби мерщій до вечері.

Копач Хе, хе, хе! Ви опит великий в цімділі маєте!...

Гарасим. Та ні, ви те візьміть: ти мізкуєш, ти крутиш головою—де того взять, де того; як обернуться, щоб земельки прикупить, та за думками й не їсться тобі, й не спиться тобі... Мене вже ці думки зовсім ізсушили... До того додумаєшся, що іноді здається, наче хто !вхопив тебе за ноги й крутить кругом себе.. А вони до того байдужі і тільки й думають—їсти і спать, і жеруть і жеруть, як з немочі, а сплять, як мертві (II, 151—155).

Боротьбу з робітником у Калитки обмірковано до самих найменших дрібниць, він не знає сентиментів, він нігде не подається. Щоб наймичка „старалась у роботі“, Калитка поманить її, напр., тим, що за невістку візьме, а коли дійде до діла, то одкаже: „А грошей у неї багато є?“... „Мені треба невістку з приданим, з грішми“; а хоч з Мотрі робітниця добра, і спекти й зварити вміє, та—„не треба

мені,—скаже тоді Калитка,—ні доброго хліба, ні доброго борщу, бо чим краще спече, а смачніше зваре, тим більше робітники з'їдять“ (II, 162).

Такий Калитка. Під добротливою зверху машкарою таїться кремінь, рішуча вдача, непохитне завзяття, а той практичний мужицький розум, якого искорки раз-у-раз у йому проблискують, допомагає йому обходити всякі перетики і йти просто до мети. І він мети досягне. Епізод із стома тисячами,—певна річ, для його такий прикрий, що довів навіть до думки самому собі смерті заповідати, бо, мовляв, „краще смерть, ніж така потеря“,—це тільки епізод, який не зіб'є його з пути. Калитка хоч і впав, як то кажуть, з коня, та не дуже забився, або краще—і не впав, а тільки спіткнувся. Не мине його рук ні земля Смоквинова, ні іншого кого з оточених панів, що „мотається і сюди, й туди“; заснує він своє павутиння на цілу околицю й вибереться таки на той щабель, на якому сидить вже Терентій Гаврилович Пузирь.

IV.

Пузирь („Хазяїн“) справдив уже ту програму, що ставив собі Калитка; він наділі вже має те, до чого той тільки в палких мріях гнався, од яких йому аж „дихання спирає“. Вже справді „его поля не-

обозримы“, або, як розказує фактор Маюфес, „торік, як я купив у вас для одного німця валахів—пам'ятаєте?—то для прийомки три дні їхали вашою землею... Їхали ми цілий день—чия земля? питаємо.—Терентія Гавриловича Пузиря; на другий день знову питаємо: чия земля?—Терентія Гавриловича, і тільки на третій день, над вечір, почалась земля Гаврила Афанасьєвича Чобота. Ха, ха! княжество! ціле княжество!... Німець, що зо мною їхав, дивувався, хитав головою, цмокав губами, а на третій день сміючись сказав: „у цього хазяїна більше землі, ніж у нашім герцогстві,—ей Богу, так і сказав. Хе, хе, хе!“ (III, 194). Еволюцію од Калитки до Пузиря не важко зрозуміти: „йшов за барищами наосліп, кришив направо і наліво, плював на все і знать не хотів людського поговору (III, 241—242), як признається сам Терентій Гаврилович. „Ми,—розказує його жінка,—були так собі хазяїни, з середнім достатком, а тепер—де воно й набралось? Правда, тридцять п'ять літ працювали, сильно працювали. Ми, дочко, ніколи не знали—що можна, а чого не можна: аби бариш, то все можна“ (III, 242—243). „Бариш“—цим словом вичерпується увесь зміст життя в атмосфері Калиток та Пузирів. „Земля, скот, вівці, хліб, комерція, бариші—оце життя!—міркує підручний Пузирів, Финоген.—А для

чого ж тоді, справді, й жити на світі, коли не мать цього нічого? Та краще гро-
баком нечутливим родиться, аніж такою
людиною, що про хазяйство не дбає“
(III, 328). „Коли дають—бери!—каже той
самий Финоген.—І сам хазяїн наш усіх
навчає: „з усього, каже, треба користь ви-
тягати; хоч би й зубами прийшлося тяг-
нуть—тягни!“ (III, 189).

Але вибравшись на вищий щабель до-
статків, Пузирь не багато придбав ду-
ховно; свою психологію він лишився
тим самим Калиткою, як і всіма поглядами
своїми та звичками. Він, правда, не самий
борщ та кашу їсть, а додав до цього не-
мудрого мени солонину до хрїну та пиріг
з яблук, але на всякі „фрикасе“ з таким
само призи́рством дивиться й нігде на
вакзалах не обідає, бо возить свої харчі.
Чобіт дьогтем теж він не маже, але його
халат викликає побожне здивування у мет-
кого Маюфеса: „ще отакий є кожух—аж
торохтить! Нового купувати не хоче, а
від цього халата і від кожуха, повірите,
смердить“ (III, 186). Зате „потомственних
обивателів“, як каже дворянин Золотниць-
кий, справді таки „не багато в околиці
осталось: все нові хазяїни захопили“, од
них ж первий єсть Пузирь. Та хоч опе-
рації його ширші обсягом, але він до на-
живи йде старим шляхом екстенсивної
експлуатації,—так, на всі спокуси пристати

до заводської справи, він уперто одказує: „не мое ремесло“, „я ще до цього не дійшов“. Де-які уступки духові часу він, правда, зробив, але більш формально, ніж по суті. Так, дочку він вчить у гімназії, але більше, ніж доччиною освітою, тішиться тим, що його Соні золоту медаль дали, а Котляревський йому „без надобности“ і вчитель гімназії менше варт, ніж протодіакон або сусід-багатирь Чоботенко. Так, він жертвує чималі суми на філантропічні справи („на пріюти“) але тільки на те, щоб орден дістати і, почепивши його, говорити з пихою: „заслужив і носю“, — а як старця побачить, то „здається тікав би від нього, скільки сили“. Так, він пройшов навіть у земство гласним, але або ніколи не заглядає на зібрання, або ж свою поїздку використовує на те, щоб послати скупщиків по голодних селах: „вигодно: на руб—два буде баришу“ (III, 273). А найбільше йому, певна річ, земля усміхається, „бо скільки б чоловік її не мав—усе бракує“ (III, 285).

В Карпенковій комедії ми бачимо „велике хазяйське колесо“ на всьому ходу: як воно крутиться, விடுதுє соки живі з людности, душить на смерть не милуючи всякого, хто не встиг ухилитись або не пристосував себе до його. Дуже цікаво було б порівняти це „хазяйське колесо“ нашого Пузиря з „хазяйським колесом“ у американців, що „не дійшли ще тільки

способу вжити на яку-небудь потребу хрюкання свині“ (Айтон Сінклер—„Нетри“, український переклад у „Л.-Н. Вістнику“), або у західно-європейського Пузиря, якого змальовано в комедії О. Мірбо „В золотих кайданах“ (теж вийшла недавно в українському перекладі). На жаль, цього не приходится тепер робити, бо такий екскурс завів би нас далеко, та опріч того де-які риси, і схожі й одмітні, можна завважити, і не вдаючись у докладніші порівняння. Хоч іншими засобами, але й тут провадиться така ж страшенна експлуатація трудящого люду, як і на американських різницях або культурних полях Франції. „Нам,—каже Пузирь,—нужен дешевий робітник, розумієте?—а без дешевого робітника хазяйство вести—годі“ (III, 204) і на увагу одного з економів, що робочий тільки там дешевий, „де землі нема, де нема рук за що зачепить, де бідність“—відповідає: „так ви зробіть у Мануйлівці бідність“ (III, 202). І він таки робить бідність. Стихійною, непереможною силою віє од його наказів економам.

Пузирь. От що, Порфирій: Мануйлівці запустили недоїмку і не заплатили. Через тиждень та оброчна земля, що держать в аренді Мануйлівці, оддається з торгів на новий строк. Треба, щоб казенна земля зосталась за мною, чуєш?

Ліхтаренко. Попробую!

Пузирь. Це тобі не борщ, тут пробувають нічого—треба взять! Ти розумієш—взьять! Ка-

зенну оброчну статтю взять! Наділи мужицькі на десять літ в аренду—взять! А як мужик зостанеться без землі—роби з ним, що хочеш (III, 203).

І справді—„роби, що хочеш“... Ось сценка після бунту робочих за погану харч.

Пузирь. Ну, що ж тут нового?

Феноген. Все благополучно.

Пузирь. Слава Богу!

Соня. Ні, тату, не все благополучно...

Пузирь. А що ж тут сталося?

Соня (*подає йому хліб*). Гляньте!

Пузирь (*розглядає*). Хліб..

Соня. І таким хлібом, тату, у нас робочих годують!

Пузирь. Скрізь у хазяїнів, по всіх економіях, дочко, однаковий—отакий, як бачиш!

Соня. Нехай другі годують, чим хотять. Це не може бути для нас зразком! Таким хлібом гріх годувать людей, тату!

Пузирь. Робочого чоловіка не можна, моя дитино, нагодувать иншим, білішим хлібом: він буде раз-у-раз голодний. Робочий чоловік, мужик, не любить білого хліба, бо він і не смашний, і не тревний. Оце самий настоящий хліб для робочих! Питательний, як кажуть лікарі!

Соня. Та це не хліб, тату, це кирпич!

Пузирь. Бог зна що вигадуєш! Якого ж ще хліба треба? (*хоче одламати—не ламається, хоче одкусити—не вкусе*).

Соня. Бачите: ні вломать, ні вкусити!

Пузирь. Треба розмочить! (III, 237—239).

І як наслідок цієї розмови—наказ із відповідною сентенцією: „Не час тепер таким хлібом годувать: ще покидають робочі—возись тоді з ними, а пора насту-

пає гаряча... Скажи, що такий хліб можна давать тільки з 1-шого сентября, як обробимось: тоді половина строкових не ви-держе, повтікає, а жалування зостанеться в кишені... Отак, скажи йому, розумні хазяїни роблять. Перекажи зараз Ліхтаренкові, щоб такий хліб давав тоді, як до-робимось, а тепер нехай годує краще і в борщ картоплю нехай дає" (III, 240).

От як переломлюються в царстві нажи-ви й експлуатації, в сфері хазяйського процесу нагромадження достатків, навіть гуманні заходи. І справді—всьому тут один край і одна доля: все важиться на вагу, міряється мірою матеріяльного при-бутку і тільки його одного,—„все прода-ється“, як каже Пузирь. Розум, наука, кохання, честь і т. и. і т. и.—все має ці-ни лиш стільки, скільки можна все те по-вернути для прибутку, розпустити в гро-шовому еквіваленті... Наука? розум?—ми вже бачили, як Пузирь дивиться на науку та письменство, а от ще кілька мотивів з тієї ж самої опери. Михайло Окунь („Ро-зумний і дурень“) дивом великим дивує з свого брата, „дурного книгаря“—„який він смак знайшов у тих книгах“? „Я,—ка-же Михайло,—і сам грамотний, а книжки, про мене, нехай хоч і всі погорять! По моєму грамота потрібна, щоб вексель або росписку прочитать, чи підписать; договір, повістку од мирового, окладний лист, кви-

танцію прочитать, щоб, виходить, не об-
 щитали. А далі—це дурна примха“ (I, 200).
 „Вчений поки бога змалює, то чорта
 з'їсть“,—говорить Калитка.—„Я придивив-
 ся: як тільки вчений, так і голодрабець: ні
 землі, ні грошей і таки дурень дурнем,—
 застав його коняку запрягти, то й не за-
 пряже: він зараз полізе по книжках, по
 тих рихметиках шукать, як це робиться“
 (II, 140, 139). „Як письменний, так і мот“
 (III, 49),—коротко, зате виразно резюмує
 свій погляд дід Микола („По-над Дніп-
 ром“). Хочете знати про кохання?—Це в
 хазяйському стані штука цілком зайва, ко-
 ли не шкодлива. „От любимось з Мот-
 рею,—нарікає Калитчин син,—а через ха-
 зяйство нема часу і побалакать, поспівать
 любенько вкупці“. (II, 196) „До душі, та
 не до кишені,—навчає сам Калитка.—Ха-
 зяйський син повинен шукати хазяйську
 дочку з приданим, а не наймичку“ (II, 144).
 Пузирь теж не хоче „зятя з вітру, бідно-
 го приймака“, а підшукав дочці жениха—
 такого самого „хазяїна“. Ну, а то, аби
 охота, можна вдовольняти себе й так, як
 Цокуль удовольняє („Наймичка“)... Честь?
 —що таке?—„Вона дівчина чесна“—ка-
 жуть Калитці.—„А грошей у неї багато
 є“? (II, 145) питає цей. „Слово—дим,
 контракта в вас немає“ (I, 256),—одказує
 Михайло Окунь, як дівчина говорить, що
 слово іншому подала.

І широко навкруги себе сіє роспусту, роскидає деморалізацію „хазяйське колесо“. „Тут вор у вора краде“,—каже достойний ученик доброго вчителя, Ліхтаренко, а на питання: „і де ти такий взявся?“—відповідає: „хазяїни викохали“ і потім розгортає „хазяйську“ теорію життя. „Бачите: колись, кажуть, були одважні люде на війні,—бились, рубались, палили; голови котились з плеч, як капуста з качанів... Тепер нема таких страховин і вся одвага чоловіча йде на те, де б більше зачепить!.. Колись бусурманів обдирали, а тепер своїх рідних. Як на війні нікого не жаліли,—бо не ти вб'єш, тебе уб'ють,—так тут нема чого слини розпускать: не візьмеш ти, то візьмуть з тебе“. (III, 251). Чуєте, які занадто виразні, конкретні форми прибрав уже той голий афоризм, що ми зазначили в „Бурлаці“? Од цього „трюїзма“ вже мороз по-за шкурою йде, бо це саме життя з його страшною, запеклою боротьбою, що нічого не розбірає. У таких людей, як Ліхтаренко, нема вагання, нема ніяких „забобонів“, що стали б їм на шляху до прибутку. „Що то за слово—украсти?—філософує Ліхттаренко.—Украсти можна тільки коняку, вола і все те, що є живого і що лежить на своєму місці. Я нічого такого не беру, некраду,—Боже сохрани!.. Я так роблю: щоб усе те, що є в хазяїна, було ціле і щоб мені була користь. Це

комерчеський гендель... Хазяїн хоче заробить і я хочу заробить! Всі рвуть, де тільки можна зірвать, а я буду дивиться та завидувать, як люде багатіють? Я не такий! Завидують тільки недотепа!" (ІІІ, 250—251). Зате ж „недотепа“ й гинуть, немов мухи ті, під хазяйським колесом, як той Зозуля („Хазяїн“), що „ще навіть не навчився красти“,—бо що ж: „тут колесо так крутиться: одних даве, а другі проскакують“ (ІІІ, 253)...

Щоб покінчити з типом „хазяїна“, я наведу ще одну сцену з комедії „Розумний і дурень“. Михайло Окунь зробив один „комерчеський гендель“ з шинками, але обережно, бо не на себе, а на свого батька. Цим разом йому з „генделем“ не пощастило, і з батька присужено штраф, а ні—то на три місяці в острог посадити.

Каленик. Слава Богу, в чим заплатить.

Михайло. Послухайте, тату, мене, що я вам скажу...

Каленик. Кажі, — ти хазяїн і всьому голова.

Михайло. Будемо так говорити: 250 карбованців—великі гроші?

Каленик. А звісно, не малі—сума!

Михайло. Їх не то в три місяці, а й за три роки, при вашій старості, не заробиш...

Каленик. Де вже там мені заробити!..

Михайло. От бачите (*ласкаво*). Посидьте, татку, три місяці в острозі—і гроші будуть цілі: це все одно, що заробите.

Каленик. Як?! На старість літ в острозі... Чи ти не одурів?!

Старшина. Це так!..

Горпина. Де твоя совість, шибенику?.. Я очі тобі видеру з лоба!

Михайло. І чого так репетувать. Ви тільки розберіть: не однаково ж хіба сидить, що тут, що в острозі? 250 карбованців—це сума: сами ви кажете—не так то легко її заробить... Не спретчайтесь, тату, посидьте три місяці! А ви, мамо, не турбуйтеся: я буду возить вас до батька що-неділі. І вам, тату, не буде там так скучно, як дома: людей в острозі доволі, а на харчі я вам дам п'ять рублів, та й з дому можна буде возить...

Каленик. Милосердний Боже! Ти чуєш?.. Це син говорить—син, котрому я усе віддав... Забув ти Бога, Михайло! Де ж твоє серце? Щеня більш жалощів має у своїм собачім серці до матері, ніж ти. Подивись на матір, пожалій її, коли не жаль тобі моєї чести.

Михайло. Дивно та чудно! Три місяці посидить, усього три місяці!.. Та я зимою, як перемолотю хліб, і сам три місяці посидів би з охотою в острозі за 250 карбованців,—то ж сума! Тільки біда, що не з мене, а з вас присудили!.. Не спретчайтесь, тату, посидьте три місяці в острозі! (I, 277—279).

А коли другий син Калеників, „дурний книгарь“ Данило, дає за батька своїх півтора ста зароблених карбованців, Михайло бурчить: „Тонкосльози!.. Важко було три місяці одсидить!.. Прийдеться і своїх сто рублів дати. Ні за цапову душу пропадуть!“

V.

Твори Карпенка-Карого, що аналізують процес нагромадження капіталу, процес здирства, експлуатації та наживи, мають велику літературну вартість та й громадську ціну не аби-яку. Автор у виразних образах, ступінь по ступневі, малює тип невсипущого „хазяїна“, що несе з собою безмежну концентрацію власности, з одного боку, і таку ж саму безмежну пролетаризацію, з другого. Починаючи з пуп'янку, автор проводить цей тип через усі стадії розвитку, кінчаючи тим становищем, коли кожне слово якого-небудь Пузиря „для всієї околиці—закон“, коли він у своїх руках держить долю тисяч людей і крутить нею на свою користь і по своїй волі, коли він справді робиться „ненаситною акулою“, що пожирає всяку маленьку й більшеньку рибку. Головний, як що не єдиний нерв діяльності у таких „акул“, або та сила, що держить їх на світі—це, як ми вже знаємо, нажива. Засобом до неї служить їм насамперед земля, і в своїх почуваннях до неї такий „хазяїн“ доходить просто до фетишизму, до обоготворення — пригадаймо тільки знамените „божа ти дочечко“ з монологу Калитки. Одна думка водить цими „хазяїнами“, одно бажання світить їм і гріє. Це люде однієї ідеї, мономани,

маньяки. Всякий отакий Калитка, Михайло, Финоген, Пузирь і інші всі—це, коли хочете, з духового боку навіть і не люде, а кажучи Шекспировим виразом—палець од ноги, тобто не що інше, як апарати наживи, що всі свої людські рухи повертають на здобування достатків. І яке безглуздя, яка дурниця несосвітенна виходить в результаті такого окалічення: який-небудь Пузирь, людина, якої „слово—закон“, раптом опинився в ярмі, в якійсь безглуздій залежності від свого хазяйства! Тільки й чуєш, як на всі боки лунає: „хазяйство... хазяйство... хазяйство“... Воно зробилось тут метою, всесильним фетишем, усім, а людина тільки псом, на ланцюзі прип'ятим до своїх достатків, або — ще краще—якимсь мертвим додатком, на зразок передаточного паса, до того „хазяйського колеса“. Усе людина віддала тому неситому Молохові наживи—силу, розум, завзяття, честь, найкращі почування душі, найдужчі поривання серця, і за це нічого не дістала, окрім ланцюга, що скував їй і руки, й ноги, й серце. Задоволення, те щастя, за-для якого річки сліз течуть і крові, виходить насамкінець порожньою химерою, за-для якої не варт було і починати справу.

Карпенко-Карий добре бачить негативну роль „хазяйського колеса“ в житті й виразно малює той процес розпаду, що

оточує кругом наших „хазяїнів“, розносячи смерть і „мерзость запустѣнія“ навколо широких ланів, де панують Калитки з Пузирями. Погляди автора на ролю хазяйського типу в житті цілого краю зрештовано в оцій характеристиці Пузиря, що зробив Золотницький: „Ах ти, нещасна, безводна хмара! І прожене тебе вітер над рідною землею і розвіє, не проливши і краплі цілющої води на рідні ниви, де при таких хазяїнах засохне наука, поезія і благо народа (III, 225). Правда, ми маємо, здається, право внести де-які поправки до цієї характеристики, бо безводна хмара коли не пролле і краплі цілющої води, то й шкоди не зробить, а Пузирь... ми вже бачили, що Пузирь коїть. Як що це хмара, то хмара з сарани, або з тих самих „ненаситних акул“—з паразитів, що обсіли рідну землю, і не в тому їхня діяльна, я б сказав навіть—творча роля, що хмара та не пролле і краплі живої води, а в тому, що й ту, яка по-за нею проливається, вона висмокче, висушить усе навкруги себе, з димом пустить. Та в тому, може, й трагізм членів цієї хмари, що вони, коли б навіть хотіли, не можуть дати цілющої води, не можуть спинити своєї мертвущої сили, як не міг Гейнів ворожбит управитися з тими духами, яких сам же й викликав: він забув потрібне слово й робиться жертвою тієї сили, що

через його ж і повстала. Паразитна хмара ненажерливої сарани сама в собі, в отій нездатності до позитивної творчості, в забутті про неї, носить зерно розпаду і самознищення, бо не можна ж вічно без краю руйнувати, не будуючи натомість чогось нового. Звичайно, не ті епізоди, що спіткали, напр., Пузиря або Калитку, доканоють їх,—то, як сказано, тільки епізоди, не більш. На них інша мусить іти сила, яку вони сами й викликали своєю руйницькою діяльністю, і ця відпорна сила починає вишукувати вже дошкульніші місця на нашій хмарі й ставати на боротьбу з паразитами...

Такі були факти з життя, що найдужче спиняли на собі увагу нашого драматурга. Такі були вражіння його, що вилились, як ми знаємо, в цілому ряді яскравих фігур, Але даючи вихід і задоволення творчій силі письменника, оті фігури—видима річ—не могли дати задоволення етичного, вони ані на макове зерно не проясняли тієї вічної проблеми про суть життя, про його сенс, яка темною загадкою стоїть перед кожною людиною, виявляючись інстинктивно шуканням „щастя“, а вже більш чуйні та свідомі натури посідає цілком. Калітка міг прояснити цю загадку,—той самий Калитка, що поліз самохить у петлю, як не пощастило з дрібною аферою? Чи може Пузирь, що

накладає життям за ті кілька снопів пшениці, що подзьобали гуси?.. Вони могли притягати увагу письменника, як колоритні фігури, як виплод ненормальних обставин сучасного життя, але щоб допомогти розгадати споконвічну загадку—на це вони не годяться, як не годиться тут і той афоризм з усіма його варіаціями, що ліг в основу Карпенкових творів. Він теж подавав тільки голий факт, подію, але ні слова не говорив про причини їх, як і не давав ніякісенької відповіді на питання—як же саме повинно бути. А тимчасом ні одна вдумлива людина не може задовольнитись самим фактом, а домагаючись причини його, разом з тим хоче вплинути на його так, щоб він був не тільки тим, що є, а й тим, що повинно бути. У Карпенка-Карого була ця непереможна потреба—зрозуміти й пояснити сенс життя, він пильно, можна сказати—з мукою шукає відгадки на споконвічну загадку людського існування, людського щастя і не може не бачити, що щастя усіх тих, хто засновував його на ріках сліз і крові—було тільки „хімерним“ щастям. Але де ж справжнє щастя, що впливає з суті життя? Першу спробу відповісти на це ми бачимо в драмі „Батькова казка“, де за сенс життя взято всепрощення, але яка бліда, дидактично-мертва та відповідь вийшла! Спроба не вдалась...

Тоді Карпенко-Карий пробує вдруге, виходючи вже з тих реальних образів лиха, які сам дав у своїх творах. Скоро існують „ненаситні акули“, то повинна ж бути і „малая рибка“, якою ті „акули“ неситість свою задовольняють. І справді—єсть на світі старшини, єсть Михайли Окуні, єсть Цокулі, Калитки, Пузирі—ціла хмара їх; але єсть і бурлаки, „дурні книгарі“, наймички та робітники, що терплять од тієї хмари, що складають немов постамент, на якому будується „химерне щастя“ для тамтих. Як-не-як, а цей постамент складено все-таки з живих людей і от вони воруються иноді і тим ще більше хитають „химерне щастя“ безводної хмари паразитів. Це та сила, що стає в оборону потоптаної правди й хоче зруйновати зоологічний принцип життя, який поставив те щастя одного на безталанні багатьох, як на хисткому постаменті. Це поки що елементарна сила, звязана обставинами свого існування і небезпечна для купки Пузирів більше в потенції, ніж в дійсності. Але вона може зробитись і справді таки небезпечною, скоро вийде з стадії елементарності, скута в одне тіло свідомими принципами єдності й солідарності,—тоді вона зможе боротись не тільки, скажу так, конвульсивно, але плано-мірно і з надією на перемогу. Цю силу, силу єдності людської та солідарності, й

пробує намалювати нам Карпенко-Карий, але, як це часто буває, бачучи дуже добре корінь лиха і навіть знаючи проти його найкращі ліки, він не зміг проте взяти їх потрібну дозу і через те марно пропадають його заходи. Спроба змалювати відпорну силу і в ній знайти відповідь на споконвічну загадку й цим разом вийшла невдатною. До великого запасу емпіричних спостережень і артистичної їх комбінації не прийшов на допомогу такий само багатий запас ідейно-теоретичного надбання—і автор заплутався в клубку прикрих суперечностей.

Ми вже знаємо, яку для Карпенкових героїв наживи й експлуатації вагу має земля—„свята земелька“, „божа дочечка“, як ласкавенько зве її Калитка в щасливий момент свого життя. Для них це джерело прибутків, початок того процесу, що доводить кінець-кінцем до руїни все навкруги. Лехко зрозуміти, що кожний „хазяїн“ ховає в душі своїй просто святобожні почування, якусь, коли хочете, містичну віру до неї. І до цього автор ставиться з гострим осудом. Але в цих почуваннях єсть для його й оборотна сторона медалі і до неї він не тільки не ставиться з осудом, а навпаки—з якимсь ентузіастичним спочуттям. Наймит Панас („Наймичка“) ось як марить про своє „щастя“: „Ну, й робитиму ж, ну й робитиму ж!.. Вола за-

пряжи, то впаде, а я не впаду. Одна думка: хазяїном стану—і я, здається, дужчий вола!.. Коли б тільки вибитися на своє—і вночі буду робить, а на чужому обісіло. Своє... на своєму... аж дух радується!“ (I, 289—290). Дарма, що останні слова нагадують нам Калитчине „диханіє спирає“—ми Панаса цілком розуміємо і знаємо, що инакше й не міг він почувати і що в його становищі Панасом кожне зробиться,—ну, а потім же що? А потім ось що: Панас на своєму і вночі робитиме—чудово; та у Панаса, може, тоді буде свій Панас, і Панас № 1 не сам тільки на себе і вночі робитиме, а й Панаса № 2 силуватиме *на себе* і вночі робити,—а це вже зовсім для другого Панаса не чудово... А там—„щоб то задовольнитися, отже ні: така вже пелька людська несити“—по-троху, помалу, з шабля на шабель і вийде з нашого симпатичного Панаса Цокуль або й Калитка і почне наш Панас нà-ново увесь той крутіж хазяйський демонструвати, що формулується словами: „земля, скот, вівці, хліб, комерція, бариші—оце життя“. Читач, я думаю, згодиться, що в такій метаморфозі з Панасом нічого неможливого нема, і навпаки на те як-раз у нього й вузлик в'яжеться,—та що, питає, з того? А те, що дав раз, кажуть, Бог копійчку, а чорт дірочку, і провалилась божа копійчка в чортову ді-

рочку, без вороття провалилась. А автор того й не помічає, як його симпатичний і по своєму справедливий Панас наставився як-раз тією стежкою бігти, якою й зовсім вже таки не симпатичний Калитка прийшов. Згодом ми побачимо, через віщо так вийшло, а тепер перейдемо до „оборотної сторони“ медалі.

VI.

Село, звичайне село по-над Дніпром. І звичайні там люде живуть—ті самі „мужики“, що зовсім „теперичка показалися“, як каже Маюфес: „одні біжать на переселеніє, другі тікають з переселенія, а треті бігають, висунувши язика, шукають—де б тут за поміччю банка землю купити! П'ять літ назад я сам приторговував людам землю по 125—130, а мужики на свою голову вже нагнали ціну 225 за десятину“ (III, 314—315). І не тільки в тому нашому селі, що по-над Дніпром стоїть, таке робиться, а й по всій Україні, бо скрізь „миру, людей намножилось, а землі не прибавилось“, бо скрізь, як каже Карпо Барильченко, „забрали все, що можна, від землі, виснажили гречкосія і покинули. Ані лікаря, ані вченого хазяїна, ані доброго адвоката—нікого нема в селі! Тільки вивчився—прощай, батьківська стріха, прощай, село, на-віки“ (V, 170). Але наше село, що по-над Дніпром стоїть, одмітне

від інших сіл по Україні тим, що в йому знайшовся „вчений хазяїн“. Освічений агроном, Мирон Серпокрил, не розпрошався з селом та батьківською стріхою на-віки, а задумав теж переселення—„з казенного на свій хліб“ і починає працювати на користь свого села. Оце зміст усіма сторонами цікавої пієси Карпенка-Карого „По-над Дніпром“.

„Я, —так витолковує свій незвичайний учинок Мирон,—ні пан, ні мужик; я, тату, чоловік. Це перше всього, а потім—я селянин, хлібороб з діда-прадіда... Нежданно-негаданно, дякуючи земству, мене вивчено на мужицькі гроші, на мене одного потрачено стільки грошей, що можна б було вивчить добре грамоти пів сотні мужицьких дітей... Совість моя мені не дозволяє панувать. Я хочу тим світом, який я здобув за громадські гроші, освітити шлях своїм селянам до кращого безбідного життя і наважився працювать біля землі і помагать темним людям, чим тільки зможу, щоб поменшити біду, яка у нас на селі панує“ (III, 40). Слова безперечно хороші, правдиві, гарні слова; добрі теж і Миронові вчинки. Мріючи про „вільну працю біля землі, незалежність“, він сідає на землю, заводить хліборобські спілки, артілі, сіє просвіту, ширить культуру, по одному варіанту пієси проходить у земство, щоб на ширшому полі провадити своє

просвітно-культурне діло, і певне й там його робитиме з таким само запалом та завзяттям. Біду для своїх товаришів-спілчан він справді трохи ніби поменшив,—ну, а потім?... А потім ми довідуємось, що Миронова спілка вже й землі купила, щоб „на своєму рідному шматочку працювати“; чуємо й те, що ці новітні „собственники“ в один голос обіцяють: „перервемся, а заплатимо“ за землю,—тобто іншими словами знов те саме, що чули ми й од Панаса, Цокулевого наймита. І знов же таки ми не знаємо, чи тільки сами вони „перериватимуться“, а чи й отаких Панасів „перериватимуть“. Принаймні нігде Мирон проти найманої праці й словом не обізветься, а з того, що до багатьох подій у селянському житті, напр. до співання на криласі, молебнів та картин з священної історії, взагалі до старих порядків ставиться він опортюнистично, можна думати, що користування з наймитської праці в артілях таки практикуватиметься. І от знову збіглися поруч божя копійчка і чортова дірочка і знов ми маємо велику рацію боятись, щоб божя копійчка та не закотилась без вороття в чортову дірочку. Бо земельна власність з найманою працею на додачу—це така справді діра, в яку дуже легко провалитись і тим спілкам, що заводить Мирон. Власницькі апетити—з одного боку та нерівність, що полягає на

експлуатації чужої праці—з другого, для артільної справи це вже не добрим пахне. І тим більше, що у Мирона знаходимо і ще одну принаймні неясність що до мети спілок. Виясняючи свої заходи перед старшиною, він каже: „ми артіль засновали *не проти хазяїнів*, а проти біди“ (III, 92), тобто — як що це широ говориться, а не тільки через те, що, мовляв, „вовк недалечко“ (старшина—таки ж „начальство“!), то Мирон не зна того, що авторові чудово відомо, а саме—що „біда“ найчастіше для бідного чоловіка значить як-раз те саме, що й „хазяїн“. Згадаймо ж хоч би тільки Пузиреве „хазяйське колесо“, що без жалю трощить усякого, хто не має досить спритності, щоб ухилитися; згадаймо тільки сценку з хлібом, що його ні вкусить, ні вломить, а треба розмочить. Оце нерозуміння, звідки власне „біда“ приходить, повинно виявитись фатальними наслідками в тій сфері діяльності, що вибрав собі Мирон. Для його нема „потім“, бо він обмежується самим тільки латанням старої одяжини громадських стосунків і, опріч паліативів, не може дати нічого. І то ще добре, як що нові латки ще більш старої основи не розбатають...

Але ж бо, скажуть, художник не аграрну програму пише, а картину життя; досить з його, як що його образи не

грішать проти життєвої та психологічної правди, як що вони дають в типових фігурах художественний синтез того, що авторові постачили ті або інші вражіння. Вимагати ж од художника обточеної, до дрібниць обробленої теоретичної програми—це педантизм, публіцистична причепка тієї критики, що все зводить до однієї тенденції, силкуючись убити в шори вільну, ні від чого незалежну творчість, підбити її під вузькі вимоги даного моменту, задержати її вільний льот... Я ладен би був послухати цього закиду—не через те, що поділяю оту забобонну теорію незалежної від даного моменту творчості, а просто через те, що знаю, що *la plus belle fille du monde ne peut donner plus, qu'elle a*, і що вимагати більшого—даремна й річ. І я б не вимагав од нашого художника доброї аграрної програми, як би він сам її нам не запропонував був. Адже ж саме вже „По-над Дніпром“ не тільки образ—і добрий образ—сучасного життя на селі: пролетаризації (один „цехмейстер над соломою“ Купер'ян чого вартий!), здирства (чудова фігура з діда Миколи), переселенських злиднів (типи, напр., „непосидьків“) і т. и., а й програма—і досить кепська програма—практичної роботи з претензією на універсальність ліків. Отже ж чому критикові не взяти під розгляд і цієї програми? Мало того, почавши досить

несміливо з Мирона, автор згодом здійсмає те саме питання далеко сміливіше й ширше, ставить і, здається йому, розв'язує проблему величезної, світової вартости про зв'язок моралі й навіть щастя людського з тією самою програмою, коло якої практично працює Мирон. А коли так, то критик просто не має вже права проминути цю програму, інакше бо він не зрозумів би самого автора і не справдив би своєї повинности—вияснити основи світогляду письменника, що відбилися і на його творчості. Програма, яку Карпенко-Карий злегенька начеркнув у „По-над Дніпром“, захоплювала його, як зараз побачимо, дуже глибоко і становила одну з важніших прикмет його особи і як людини, і як письменника. Ось через віщо, кажу ще раз, ми й не маємо права її обминути.

VII.

Останні твори Карпенка-Карого—комедії „Суєта“ й „Житейське море“. Це власне мала бути, як чув я не раз од самого покійного драматурга, трилогія, дві частини якої автор дав у згаданих зараз комедіях, а третя („У пристані“—так, здається, мала вона зватись) пішла з ним у могилу... Як пам'ятає, може, читач, у першій частині трилогії герой, Іван Барильченко, „спробував себе на тяжкій праці строкового,

здобув робочу дисципліну, набрався певности у своїх силах“ (V, 250)—і пішов на сцену „служить широким ідеалам“ артистичної творчости. Але вже з „Житейського моря“ ми дізнаємось, що для щастя, для життєвої гармонії занадто мало „робочої дисципліни“, що й вона не врятує людини і марно перейде, коли нема дисципліни моральної. І от після катастрофи, що розбила особисте життя Іванове, у його повстає думка: „тікати треба звідсіля в натуральну життєву пристань: де стеля—небо, а діл—земля; де свіже повітря не надрива грудей; де нерви, кров і мозок урівноважені робочою дисципліною; де я колись у полі працював; де кріпкий сон обновляє сили; де спочивок від тяжкої праці дає райський спокій і тілу, і душі“ (V, 347). Іван хоче, прагне правди, та де її шукати? „Правда,—рішає він,—там, де свята природа, де землю поливають крівавим потом праці, де я здобув колись робочу дисципліну і тепер чую в замученій душі ніжний, тихий голос матері: вона кличе мене до свого лоня! Туди, туди лечу думками, там я здобуду дисципліну нравственну“ (V, 449) і „в тихій, ясній пристані обновлюсь душею“. Мало того—„обмившись сам, і в храм іскуства я чистоту внесу“ (V, 450),—„торжественно“ закінчує Іван і завіса спадає за нашим героєм на-віки.

Як бачимо, рецепт не про самого тільки Івана писаний. Це якісь універсальні ліки, коли навіть „храм іскуства“ ними думають підправити... Але досадно, тричі досадно за автора робиться, що завдає свого героя на більш, ніж непевне заслання „туди“ і т. и. Та нічого робити,—ходімо за ним!

Отже „правда там“, де.. старшина Михайло Михайлович з писарем Омеляном Григоровичем завдають у москалі Олексу, баришують на громадські гроші, стрижуть „дурних овець“, а протестантів-бурлак заковують в заліза... Правда там, де Михайло Окунь, підступом загарбавши батьківщину, ласкавенько умовляє старого Каленика йти на заробітки на лежкий острожний хліб, а Цокуль заводить собі хатній гарем... Правда там, де Калитка наймитам „отченаша дає“, а Пузирь годує робочих замість хліба—кирпичем, і широко на всю округу працює його невблаганне „хазяйське колесо“... Там правда... Але ж бо недавно ще, устами вчителя Калиновича, сам автор про ту „правду“ говорив: „Бог з ним, з хазяйством: трудно там правду насадить, де *споконвіку в корені лежить неправда*“ (III, 245). І споконвічна ота, докорінна неправда раптом правдою зробилась?..

Але ж, скажуть, там же таки, устами того самого Калиновича, автор згадав і про інших—„інтелігентних, чесних хазяїнів, сильних духом, котрі борються з ста-

рою закваскою в хазяйстві, бажаючи по-становити правдиві відносини між хазяїном і робітником“. І хоч зараз же Калинович додає: „але не знаю, чи їм це удасться“, та нехай і так, що чому Іванові не по-пробувати з такими хазяїнами почати ді-ло морального дисциплінування. Такий на-віть і єсть у його на прикметі,—це брат його Карпо. Живе він „серед натури, здається—натурально“; очевидно, робітни-кам „отченаша“ не дає і, певне, годує їх навіть добре. Ми не знаємо, як хазя-їнує Карпо, але ось манісенька рисочка, яка, можна сказати, випадком проросла в „Суєті“. До Карпа стає на роботу вчи-тель Короленко і Карпо кладе йому „по вісім карбованців у місяць на моїх хар-чах“. На здивоване вчителеве „що?“ — бо вчитель не для заробітку ж, а для практи-ки хоче працювати в полі,—Карпо відпо-відає: „Мало? *Така ціна—більше не дам*“ (V, 175)... По-хазяйськи — то певно, але хто ж „таку“ ціну встановляє? Багато, звісно, обставин впливає на неї, але між тими обставинами усі Калитки й Пузирі гуртом дуже й дуже не останнє місце зай-мають; і вони свого—це ми вже добре знаємо від автора—не попустять, а „чесний, інтелігентний, сильний духом“ і т. и. Кар-по попросту користується з того, що во-ни не попустять: „така ціна“, мовляв... Не може навіть, хоч би й хотів, чесний та

інтелігентний Карпо не користуватись, бо не Робинзон же якийсь із його справді, живе не на безлюдному він острові, а там, де „споконвіку в корені лежить неправда“, як довідалися ми од самого автора. То на віщо ж Івана на таку тяжку та небезпечну покуту посилати? І якої „нравственої дисципліни“ він там, серед Калиток і Пузирів, набереться, скоро вже треба йому десь її набіратись, і чи не провалиться й божа копійка його добрих замірів у чортову дірочку Калитчиної практики?...

Звичайно, для Івана єсть і ще один вихід, а саме—обставити своє „переселення“ так, як це зробив Мирон Серпокрил. Через те я й спинився був у своєму місці так докладно на програмі Мироновій, що вважав на цю можливість. Ми вже знаємо, що Мирон ставить своєю метою — „незалежність, вільну працю біля землі“ і, здається, власне задоволення в своїй діяльності таки знайшов. Та поминаючи вже те, що актор-Іван — не агроном-Мирон, ми бачили вже, які власне вузькі та неясні Миронові мрії, який тісний та обмежений його світогляд, яка невиразна його програма і як в результаті його щирої альтруїстичної діяльності все ж таки стоїть та сама безодня, що ділить достатки від убожества, хазяїна від наймита. Як засіб особистого задоволення, Миронова праця безперечно має свій резон; так само вона

має вагу і як спосіб поправити трохи ті злидні, що посіли наше селянство,—але де ж тут, знов спитаю, ті універсальні ліки, що має на увазі автор? А це ж ще найкращий шлях для Івана, бо всі інші провадять просто вже до експлуатації чужої праці, тобто—до споконвічної докорінної неправди.

Пишучи свій рецепт на універсальні ліки, звязаний з „натуральним“ життям серед природи, близько „святої земельки“, з життям хліборобським,—Карпенко-Карий забув, що часи Антея, ті мифичні часи, коли мати-земля творила чудеса, минули вже без повороту і тепер не сама земля, а й люде роблять умови праці (пригадаймо хоча б Пузиреве: „так ви зробіть у Майнулівці бідність“). Забув він і те, що вже раз шукав там правди, а знайшов „чортову дірочку“ безмежної експлуатації. І ще одну річ забув автор, яку доводиться тут нагадувати. Після родинної катастрофи, що розбила життя трьом людям, Іван між иншим, ставить питання—„а хто ж винен“ у тому, що сталось? Автор не пам'ятає, що як раз це саме питання і навіть—характерно!—тими самими словами поставив він був сам ще в первістному заголовку драми „Безталанна“ („Хто винен?“ вона звалась), розказавши точнісенько таку ж трьохбічну драму Гната, Сохвії та Варьки. В Івановому нещасті винен брак моральної дисципліни і він іде

Її здобувати разом з робочою дисципліною на землю,—нехай і так. Але ж Гнат, Сохвія та Варька з „Безталанної“ й не думали тікати від землі, і вже хто-хто, а вони серед натури жили і робочої дисципліни аж по саме нікуди зазнали, а отже,—диви!—ніякої вони „тихої, ясної пристані“ не знайшли, моральної дисципліни не добули і їх посіло таке ж саме нещастя, що й Івана спіткало. Виходить—„і сюди верно, і туди верно“, як каже писарь в „По-над Дніпром“, або певніше—в обидва боки однаково „не верно“—якийсь клубок суперечностей та й більш нічого. Виходить, що „натуральне життя“, щастя, якого так шукав наш письменник найбільш останніми часами, зовсім не рівнозначне з життям „серед натури“, з хліборобським життям з'особна; видно, що універсальний лік—негодящий. В „натуральному“ житті цьому чогось бракує, щоб стати справді таки натуральним... Чого саме? А того, чого взагалі бракує людині—одній більше, другій менше—за нашого сучасного ладу: гармонії тіла і духа, потреб і задоволення, запитів і відповіді. В тому ладі, де „споконвіку в корені лежить неправда“ (гарно це сказано!), криється часто велика причина між іншим і тих психологічних драм (згадаймо „Наймичку“), яких гарні зразки дав нам Карпенко-Карий. Але сам гострий

критик цього ладу—письменник наш не добачив його згубного впливу на правду і щастя, яких з такою мукою шукав він на присмерку свого віку; розмахнувшись широко, він не тільки не зробив останнього удару, а навіть ладен підставити шию під те ярмо, яке сам же тільки що прокляв... Це велика трагедія цілого письменницького життя, і мені зовсім не випадковим здається, що остання частина задуманої трилогії не побачила світу. І Карпенко-Карий не міг, кажу—*не міг*, написати, не зрікшись останньої искри свого письменницького хисту, не розминувшись до решти з життєвою й художественною правдою. Вже й так „Житейське море“—найслабше з усього, що вийшло з-під Карпенкового пера: майже ні одного дійсно живого образу ми тут не бачимо і характерно знов таки, що ми не бачимо тут і натуральної, живої, чисто Карпенківської мови. Так блідо, вимучено, реторично, з такою силою специфічних русизмів ніколи не писав Карпенко-Карий, і ці риси найдужче позначаються як-раз у самих, здавалося б, драматичних моментах „Житейського моря“. Любивши дуже автора, я дуже боявся і з острахом дожидав останньої частини трилогії; я глибоко був переконаний, що „У пристані“ або стало б дочасною могилою для художника, або... або зовсім ніколи не могло появиться. І

художній такт нашого письменника вибрав таки останнє й не дозволив себе ховати живцем, як зробив, напр., з собою останніми своїми творами д. Іван Левіцький-Нечуй...

Я не можу, на жаль, спинятися тут ширше на вельми цікавому питанні—що саме спричинилося до того, що такий письменник, як Карпенко-Карий, ніби зійшов був з того рівного та ясного шляху, яким ішов увесь вік? Я поспробую тільки хоч кількома словами підняти ту завісу, за якою, на мою думку, ті причини сховано.

Свідоме шукання змісту всього життя або щастя в найширшому розумінні слова звичайно найбільш інтенсивне буває тоді, коли людина довгим шляхом життя придбає вже собі досвіду, коли перед нею стає низка пережитого і розум пробує зробити з його синтез, звести в єдину норму, що охоплювала б усе життя його й надавала йому вищого змісту. Те, що колись здавалось натуральним і що просто чоловік брав, не розмірковуючи, тепер стає перед ним настирливо, хапає за поли й вимагає докладної відповіді; до чого часто йшов на-помацки, інстинктом, тепер перестає задовольняти і потребує собі оправдання від розуму, як найстаршого регулятора в житті. Повстає у людини потреба зрахувати свій, скажу так, актив і пасив життєвий і зробити останній підрахунок цілому своєму життю, сказати останнє своє слово. Де, в чо-

му саме лежить той сенс життя і як його знайти, як досягти того щастя, що дає гармонію, духову рівновагу, одухотворяючи однією думкою кожен учинок,—це робиться в такі часи кардинальним питанням для людини, до його вона зводить, або силкується звести, усі свої вчинки. На такому ґрунті, мені здається, почався відомий перелом з велетнем сучасного світового письменства Л. Толстим, або ще перше з нашим земляком Миколою Гоголем, але від цього не можуть утікти й менші на зріст люде з живою душею, допитливим розумом та невситимою жадобою до правди, і в різних сферах шукають вони відповіді на згадані дійсно „прокляті питання“. Не втік і наш Карпенко-Карий, і у його почався свій перелом, що виявився, на жаль, у йому теж розбратом, болючим дисонансом між художником та моралістом. Останні події з громадського життя підіймали в чутливих душах увесь той намул, що за життя осівся, вимагали часом наново переставити увесь світогляд, перетрусити й перебрати всі постанови і знайти хоч нову, але ясну й певну відповідь—де шукати сенсу життя та де те щастя людське заховане. Такі питання і найбільш під впливом подій останніх літ стали, мені здається, й перед Карпенком-Карим і через те й шукав він так допитливо відповіді на них, переглядаючи життєвий свій досвід.

Ми знаємо, що життя не дало нашому письменникові систематичної теоретичної освіти; з другого боку відомо й те, що замолоду він досить близький був до кругів революційного народництва 70-х років, що було скоріше релігійною сектою, аніж громадським рухом з широкими завданнями та ясним теоретичним світоглядом. Ці обставини, може, і перешили в йому вагу на той бік досить безґрунтового моралізаторства, що позначилося так виразно в останніх творах Карпенка-Карого. До багатющого запасу спостережень із життя, до їх художественної комбінації бракувало йому одного—певного й ясного світогляду щоб той запас упорядкувати, пошикувати в рівні лави й вивести „на смотрь“ перед власну свідомість. Брак систематичної освіти, з одного боку, оті невиразні принципи народницького сектанства, що вабили до себе нашого письменника на світанні його свідомого життя, з другого—переплутали йому світогляд і збили з тієї гладенької дороги тверезого розуміння світових з'явищ, якою досі йшов письменник. Слідом за одним з героїв своїх він теж міг сказати, як почалася революція: „немає рівного шляху, яким привик ходить я“ (IV, 222), і серед ярів та байраків розбурханого життя тим міцніше вхопився він за свого рода „власність землі“ та аскетичний ідеал особистого морального задоволення

і заспокоєння. Фігурою Марусі в „Житейському морі“ автор виразно показав свою тенденцію до такого ідеала, але разом же виявив і неси́лу свою вживити його в рельєфний образ. Маруся вийшла абстрактною схемою, ходячою сентенцією, невисокої марки, а не живою людиною, бо письменник забув на той час, що коли з аскетів і бувають добрі моралізатори, то до живої людської моралі їм ой як буває далеко і справді моральних людей між ними і вдень з свічкою попошукаєш, поки знайдеш. Це через те, що аскетична мораль, як мораль роздудотого і вузького егоїзму, сама не що інше, як гріх проти справжньої моралі, яка має на увазі встановити норми відносин до інших людей, а не закувати тільки себе в броню відчуження; аскет тільки ламає гармонію прав і повинностей і ніяких питань загально-людського життя і щастя не розв'язує,—навіть у тому найкращому разі не розв'язує, коли для себе самого він життєві питання наче б то розв'язав і знайшов собі задоволення. *Собі*—може, але для інших це манà оптична і сторонню людину вона ніколи не може до себе занадити. Одно слово, за данних обставин проблема життя була не під силу нашому письменникові, і він блудить серед ясного дня, б'ється в зачарованому крузі суперечностей і починає по троху збувати Богом данну копійчку своєї художественної творчості в чортову ді-

рочку сухого і недотепного моралізаторства.

Карпенко-Карий до якоїсь міри зазнав на собі того, що колись трапилося з Гоголем: опинився він у тому самому становищі, коли людина не має снаги вибратися щасливо з життьових суперечностей. Ми знаємо, що Гоголь-художник змалював з нечуваною до того часу силою всю мерзоту старої дореформенної Росії, гострим ножем неблаганного аналізу розсік найгидчі болячки й освітив їх ясним світлом свого художественного генія. А прийшов потім Гоголь-моралізатор і збудував з того коштовного і великого матеріялу тісеньку й неохайну кучку, попробувавши серед купігною знайти сенс життя й вище задоволення не тільки собі, а й усім сучасникам своїм. Сучасники відповіли на це огнистим „письмомъ“ Бєлинського... У нас свого Бєлинського не знайшлося, а йому, на жаль, завдав би був роботи наш найкращий драматург. Змалювавши найтемнішими фарбами царство експлуатації та наживи, глибоко розсікши всі болячки його й освітивши їх художественно та правдиво, Карпенко-Карий—чи може бути більша іронія?—в цю наскрізь отрутну атмосферу посилає людей на вищу моральну науку—по „моральну дисципліну“; знайшовши в тому царстві тільки споконвічну докорінну неправду, він таки дошукується там уперто якоїсь правди і, натрапивши випадком

на аскетизм, на йому хоче будувати справжнє життя, яке не терпить того обмеженого каліцтва... Гірко, досадно бачити таке від письменника, якого зазнав у іншому зовсім світлі, і єдина втіха, як що тут взагалі може якась утіха бути,—те хіба, що на цьому шляху навіть велетні, генії людскости, ламають ноги...

VIII.

Гірко, досадно—що й казати... Але на наше щастя Карпенко-Карий був таким великим капиталом, що не міг цілком зміститися в тісненькій дірочці вузького моралізаторства. Це був тільки один епізод з діяльності нашого письменника, дуже важний для його особи—це правда, але не такий, щоб покрити собою, або хоч зменшити загальну ціну його діяльності. Навіть з помилками своїми Карпенко-Карий стоїть на тій лінії, що проходить понад загальним рівнем громадського життя, і таким він безперечно увійде і в історію нашого письменства, в якому полишив він виразний слід. Присвятивши досі найбільш уваги на те, щоб зрозуміти особу письменника і те, чим вона відбилась на його творчості, ми переглянемо тепер хоч коротенько такі сторони її, про які не довелося ширше говорити.

Ми вже знаємо, як прислужився Карпенко-Карий українському письменству,

змалювавши хиже царство експлуатації та наживи і давши в своїх творах широку картину громадсько-соціального розкладу й диференціації серед різних шарів українського народу. Та на цьому не край його заслугам перед рідним письменством,—це теж тільки епізод з його широкої діяльності, хоч, на мій погляд, і найвартніший епізод. У нашого письменника знайдеться багато творів, що в ці рямці не вкладаються. Це, насамперед, ті, в яких автор становить собі ту чи іншу психологічну проблему, як от „Безталанна“, „Наймичка“, „Батькова казка“, „Мартин Боруля“ й інші. Правда, і в них громадсько-соціальний елемент раз-у-раз буває тим фоном, по якому стелються у Карпенка-Карого образи типично схоплені, індивідуально оброблені й перенесені на папір живими. З другого боку маємо теж цілу низку історичних або історично-побутових піс: „Бондарівна“, „Лиха искра поле спалить і сама щезне“, „Паливода XVIII століття“, „Чумаки“, „Сава Чалий“, „Гандзя“. Неоднакової вони вартости (кращі—останні три), але у всіх автор виходить з тієї думки, що історія—це життя „иже, выше всѣхъ! во святыхъ отца нашего, великомученика-народа“, як каже один з героїв останньої повісти Горького. Народне життя, соціальні відносини й тут творять той фон, на якому відбуваються історичні події;

історичні особи у нашого письменника— діти свого часу й обставин. Щоб не говорити багато, нагадаю тільки широку картину гайдамацького руху, викликаного кривдою панською та насильством (І акт трагедії „Сава Чалий“), а для ілюстрації „руїни“ подам хіба одну сценку з „Гандзі“.

Хома. Що там шукать місця, куди тікати,— тікай, куди попало! Я вже третій раз тікаю на той бік Дніпра. Підніметься тут заверюха—я туди; затихне—сюди, в старе гніздо, як що не сплять, а сплять—мостю нове, як чорногуз... Погане життя! Біда!.. Не знаєш, хто тут пан: чи Дорошенко, чи Ханенко, чи Самойлович, чи татарин, чи лях, чи запорожець... Єй Богу!.. Послухай ляха—свої б'ють та ще й татар наведуть, а ті в полон всіх забирають; послухай Дорошенка—Ханенко б'є, послухай Ханенка—Дорошенко б'є!.. По тричі на рік присягаєм і зражаєм—то одному, то другому, то третьому? Геть распаскудили народ!..

Запорожець. А ви не слухайте ні одного, ні другого, ні третього і нікому не присягайте.

Хома. Отак, як бачиш! З'явившись сюди, запорожці навчають нікого не слухать! А мир колотиться й колотиться..

Запорожець. А ви не слухайте і запорожців: виберіть гетьманом нашого Сірка,—той усіх розжене!

Хома. Та й вернеться на Січ, а нас знову за чуба! Ні, тепер переберуся на той бік та аж у Московщину подамся. Чутка є, що там багато наших оселилося на слободах (V, 10—11).

„Скрізь пустиня стала, людей живих нема...

кругом—руїна“,—таке лишається вражіння з цілої драми, якої тільки один штрих оце перейшов перед читачем. Карпенко-Карий умів сконцентрувати увагу на одній ідеї, та вмів же й розкішно вбрати її в принадні образи, дуже зручно користуючись то щасливими виразами з народних пісень (найбільше в „Саві Чалому“), то образом з історичних джерел (чудове оповідання про порожній млин у „Гандзі“), то побутовими типами, що заховали нам пам'ятки нашого старого письменства (розкішні фігури, напр., „мандрованих дяків-пиворізів“ у „Чумаках“). І на широкому фоні загального життя завжди, по всіх п'єсах Карпенка-Карого стоять індивідуалізовані до найменших дрібниць фігури живих людей, що своїми пластичними формами ще краще одтіняють той загальний фон, вбірають у себе його одмітніші риси і робляться просто типами з того або іншого моменту. З цих типів складається ціла галерея артистичних образів, що в цілому дає широку й досить повну картину громадського життя на Україні. З цього погляду Карпенко-Карий обставляв свої пієси занадто може розкішно, часто обмальовуючи навіть другорядні свої особи з такою детальною пластикою, що вони конкурують з головними особами. Писарь Омелян Григорович („Бурлака“), Банавентура-копач („Сто тисяч“), наймит

Омелько або старий Пенъонжка („Мартин Боруля“), Пилип („Батькова казка“), Харько Ледачий („Паливода“), Куртц („Хазяїн“), баба Бушля, дяки-пиворізи („Чумаки“), Пелех („Гандзя“), Терешко з Матюшою („Суета“)... та чи ж згадаєш їх усіх?.. Може бути, що з технічного боку така деталізація навіть трохи шкодить піесам, бо у читача пропадає іноді перспектива на стосунки між дієвими особами, але для цілої галереї, для повноти її й різноманітності це тільки на користь вийшло, показуючи разом, який багатющий запас живих спостережень та життєвого, мовляв Банавентура, „опита і практики“ був у автора. Як у гранчастій призмі, одбивалося в душі у нашого драматурга життя й виходило з неї так перетворене на різноманітні образи, що кожен з їх живе своїм власним життям, искриться й грає в світлі художественного хисту автора.

Але хоч які різноманітні художественні образи в творах Карпенка-Карого, та мабуть чи не всі вони вкладаються в дві великі, загальні категорії—мономанів та людей з роздвоєною, переполовиненою душею. Перші, як Пузирь, ідуть „на-осліп, штурмом“ до своєї мети, але ж це не однобічні схеми псевдокласичних трагедій, —це живі люде і ніщо людське в межах їхнього розуміння не чуже їм. Другі можуть сказати про себе словами німецького

поета: „zwei Seelen leben, ach, in meiner Brust“ і цілий вік хилляються вони, як безталанний герої „Безталанної“, то в той, то в другий бік своєї переполовиненої душі. І ті, й другі шукають щастя і звичайно нічого не знаходять, бо не мають рівноваги в своїй натурі, бо одним їхня монолітність, а другим половинчатість зруйнували той спокій, ту гармонію, що тільки й може дати щастя на світі. Дісгармонія, чи виявляється вона в одnobічному пануванні однієї ідеї над людиною, чи в роздвоїнні її на однаково дужі елементи, що один одного перемагають—ця дісгармонія, як невблаганна перепона до щастя, становить лейтмотив усіх творів Карпенка-Карого і з цього погляду вони дають може найкращу ілюстрацію тієї дісгармонії, що й самого автора завела була, як ми вже знаємо, в глухий заулочок життєвих суперечностей. В результаті зазначеної дісгармоничности раз-у-раз буває безповоротність того, що сталося, край надіям, могила щастю. „За смерть твою я ворогам платити буду, поки і сам не вмиру, та хоч би вже другий Дніпро потік від вражої крові—*тебе вже не верну, моє погасле щастя*“—ці кінцеві слова з „Бондарівни“ можна б з невеличкими варіаціями покласти на закінченні всіх життєвих драм у творах Карпенка-Карого. Навіть комедії його—комедії тільки, скажу так, зверху, а в глибу кож-

ної стоїть той самий безнадійно-песимістичний висновок: нема гармонії життя—гармонії між метою і здобутками, потребами й задоволенням, правами й повинностями, або „суета, подла суета“ скрізь, як любить говорити Іван Барильченко. Візьмімо навіть таку неначе б то веселу комедію, як „Мартин Боруля“,—адже ж у цього „слабого на дворянство“ мономана чутно во-істину трагічні нотки, що дають його слабості зовсім таки невеселий вигляд. „Ох, діти, діти,—зітхає, напр. „комічний“ Мартин,—як би ви знали, як то хочеться бачить вас хорошими людьми, щоб ви не чорний хліб їли“ (I, 445). Бо „краще білий хліб, ніж чорний; краще пан, ніж хам! І батькове око, як прийдеться умірати, закриється спокійно, бо душа моя знатиме, що мої унуки дворяне—не хлопи, що не всякий на них крикне: „бидло! теля!“... Ох, дочко, ти не знаєш, як тяжко хлопом бути, усіх бояться, усіх лічить вищими від себе“ (I, 453—454). А кінцевий акорд: „О-о-о! нещасний *хлоп*, Мартин Боруля! *Тепер ти бидло! Бидло... А Степан—теля!*... Тисяча рублів згоріла, половина хазяйства пропала, *і все-таки бидло!*“ (I, 487—488). Тут справді голосіння чутно... Міщанська трагедія, скажуть, дурниця! Так, дурниця, з боку дивлячись, але Мартинові од цього не легше, бо з димом пішла у його мрія—

шутка сказати!—цілого життя, та й оте „бидло“ для його зовсім не дурниця, бо він на своїй шкурі „всього попробував“ і знає, чим за наших обставин оте „бидло“ пахне... За цією комедією—трагедія розбитого життя стоїть, недосяжного щастя, як і за гірким кінцем такого, здавалося б, од усяких Боруль далекого Сави Чалого або побратима його Гната Голого. Та що про них казати, коли навіть фігура один раз „бідного жидка Гершка“, другий—пишного „Григорія Моїсеєвича Маюфеса“ не тільки комична—вже хоч би через одно це двоїсте обличчя, що мусить повертатись то в один, то в другий бік, як повертають його од його незалежні обставини...

Я дуже радий, що розмова зійшла у нас на Маюфеса, бо до речі спинюсь на ще одному непорозумінні, якого жертвою був Карпенко-Карий. Мало не в один голос обвинувачувано письменника за його жидівські фігури, змальовані, як каже д. Петлюра, „занадто тенденційно, неправдиво або однобічно“, чи ще, як пише д. Дорошенко, „в неприхильному та шаржованому комичному світлі“. Мені здається, що такі голоси—це теж шаржоване, хоч і не комичне світло, яке так часто кидала наша критика на Карпенка-Карого, і сказати, як це робить д. Дорошенко, що „окрім гострої сатири і висміювання, у драматурга не

знайшлося ні одної людяної рисочки для змалювання єврейської людности—значить просто самому не піднятись по-надходячий шаблон. Насамперед Карпенко-Карий зовсім не зачіпав „єврейської людности“ і певне навіть не знав її так добре, щоб узяти за самостійний об'єкт своїх малюнків. Епізодично, по дорозі, скажу так, малював він факторів, шинкарів, шахраїв і т. и., то й що ж тут, спитаю, дивного, що він наділив їх факторськими, шинкарськими, шахрайськими і т. и. прикметами і яка ганьба для єврейської людности, що фактори виступають факторами? Невідомий єврей у комедії „Сто тисяч“ продає хвальшиві гроші—це, певна річ, негарно; але чим кращий од цього єврея наш рідний Калитка, що ті гроші купує та ще за одним заходом і не доплачує—цього я не розумію. Маюфес („Хазяїн“) за тисячу карбованців збирається кривоприсяжити, але що иншого роблять наші ж таки Финоген з Ліхтаренком, що беруться хреста цілувати за сто карбованців? І невже за Калитку, за Финогена, за Ліхтаренка на драматурга треба з мокрим рядном напасти за те, що він, мовляв, „тенденційно“, „неправдиво“, чи ще як там, малює українську людність? Маюфес мусить бути Маюфесом, як і Калитка—Калиткою. Автор малював у своїх творах український народ і по дорозі,

скільки єврейство торкається цього народу, він зачіпав і євреїв,—та чи ж винен драматург, що з народом стріваються як раз не ті чесні, трудящі євреї, що в поті чола на шматок гіркого хліба заробляють, а одним лицем „невідомі“, шинкарі Гершки, Григорії Моїсеєвичі, то-що? А потім — „шаржоване комичне світло“... не знаю, чи тільки комичне. Наприклад, Михайло Окунь („Розумний і дурень“) тішиться собі так, жартуючи з Лейби: хапає його ззаду, гавкає собакою й регоче, коли Лейба кричить не своїм голосом: „рятуйте, хто в Бога вірує“ (I, 223). Певне, не один Михайло регочеться, а й глядачів багато; може й сам д. Дорошенко не хочачи всміхнеться, а всміхнувшись, і обуриться: „шаржоване, бачте, комичне світло“. Але мені зовсім не до сміху від цієї сценки, бо в скаргах Лейбиних чується відгук того самого, що Янкеля („Гандзя“) присилювало одягтись козаком, переняти козацьку вдачу, щоб було йому добре, а це вже зовсім не комично. „Сьогодні,—каже Янкель,—я вже бив одного посполитого, а як би я був одягнений жидом, то він би бив мене“ (V, 5). Може це „жидівська“ мораль? — Ні, бо ось же свій, український, Ліхтаренко промовляє: „ти не вб'єш — тебе вб'ють... не візьмеш ти, то візьмуть з тебе“ (III, 251), і навіть зовсім бездоганний з цього погляду Банавентура, що „й

тріски чужої не взяв“, прохопився був сентенцією: „це великоє дело, коли не тебе за чуба держать, а ти других за чуба держиш“ (II, 136). Це, певно, не людяна, зате *людська* риса—усіх позбавлених простого шляху—ходити манівцями; це тільки один із проявів тієї загальної думки: „на безталанні одного виростає щастя другого“, а ми вже знаємо, яку для Карпенка-Карого вагу має цей афоризм. В своїх образах євреїв Карпенко-Карий тільки додержував того песимистичного погляду на людські стосунки взагалі, який вживлено і в інших образах. Лейби його та Гершки не гірші за Цокулів та Калиток, а кращими їм нема рації бути і такими бути вони не можуть. Інша річ, як би Карпенко-Карий так само малював інші сфери єврейства, але він їх ніяк не малював, хоч, думаю, не погрішив би проти правди, як би взявся був малювати. Думаю так на підставі комедії „Суженого конем не об'їдеш“, що йшла колись на сцені „в редакції Карпенка-Карого“ (шкода, що її тепер чомусь не виставляють),—там старого єврея наділено не тільки людськими, а й високолюдяними рисами. Певне, ця комедія невідома нашим критикам, що обороняють євреїв взагалі од Карпенка-Карого, инакше бо вони говорили б трохи обережніше, як що вже не зрозуміли справжніх відносин автора до євреїв з його творів і не могли

вийти за межі того шаблону, що й на Успенського може кинути анафему за „єврейчика“ Шнапа, або з Чехова зробити антисемита за єврейку в оповіданні „Тина“. Сила тут, як бачимо, зовсім не в євреях, а в тому хижому царстві експлуатації та наживи, що найбільш цікавило Карпенка-Карого, як письменника, і „єврейській людиності“ ледве чи треба якоїсь оборони від українського драматурга,—хіба факторам, так тих ледве чи хто візьме свідомо під свою оборону...

IX.

Я б довго не скінчив, як би взявся використати увесь зміст Карпенкових творів, як би мав на думці перебрати всі його художественні образи. Та мене більше цим разом цікавить образ самого письменника, його світогляд і те, чим він одбивався на його творах. Образ же той був би не повний, як би проминути ще одну сторону з його діяльності. Не забуваймо, що з Карпенка-Карого був не тільки визначний письменник, але й славний артист, що з сцени виступав товмачем і своїх власних, і чужих образів та разом з іншими нашими сценичними діячами збудував рідний театр. І тим більш про це треба і варто згадати, що слава письменника звичайно переживає славу артиста.

Перший лишає по собі таку спадщину, з якої можна користуватись необмежений час, поки вона сама задовольняє людей; тимчасом як артист умірає разом з людиною і може жити тільки в згадках тих людей, що зазнавали втіхи, бачивши його на сцені. До того ж Карпенко-Карий і тут був такою одмітною фігурою, про яку просто цікаво згадувати.

Серед інших корифеїв українського театру, що винесли його на вершок артистичної вмілості, це була надто показна й оригінальна постать. І тут, як у своїх творах, Карпенко-Карий виступав яскраво зазначеною й виявленою індивідуальністю, і тут він творив, а не наслідував. В блискучому сузір'ї сценичних талантів він був конче потрібною зорею. Цікава була основна риса його сценичної вдачі. З першого разу глядач міг мало звернути уваги на цього артиста, — так, здавалося, просто він грав. Але де далі, було, бачиш його на сцені, то більше переймаєшся враженням од його гри, то вище починаєш її цінити. В кожну роль свою він вносив тонке розуміння, пильну обробку деталей і ту благородну простоту, що сама не б'є у вічі, але виховує глядача, лишаючи по собі в душі у його глибокий слід, а не фейерверковий тільки ефект. На театр Карпенко-Карий дивився як на серйозну громадську потребу і шко-

ду естетичного, та й не тільки естетичного виховання, а свою сценичну діяльність мав за високу службу громадянству. „З театра, як з храму крамарів,—писав він,—треба гнать і фарс, і оперетку: вони—позор іскуства, бо смак псують і тільки тішаться пороком. Геть їх з театра! Мітлою слід їх замести! В театрі грати повинно тільки справжню літературну драму, де страждання душі людської трівають кам'яні серця і, кору ледяну на них розбивши, проводять в душу слухача жадання правди, жадання загального добра, а пролитими над чужим горем сльозами убіляють його душу паче снігу... Комедію нам дайте, комедію, що бичує сатирою страшною всіх і сміхом через сльози сміється над пороками і заставляє людей мимо їх волі соромитись своїх лихих учинків“ (V, 252). Цей монолог Івана Барильченка, може й зайвий у п'єсі, проте дуже добре виявляє погляди самого автора на завдання театра. „Служить таким широким ідеалам любо“,—додає він, і справді треба сказати, що як артист, Карпенко-Карий служив саме таким ідеалам. Перед мене проходить зараз ціла низка сценичних образів, що витворив своєю грою покійний артист, і з подякою згадую я ті хвилини, коли переживав з ним високе артистичне задоволення. Найкраще, мабуть, виходили у його ролі з рисочками тонкого юмо-

ру, та певне він і сам вносив у них немало своєї власної вдачі, надавав своїм ролям людяности й часто поправляв авторів своєю грою, даючи ролям таке толкування, без якого вони були б може й незрозумілі. Я не буду тут перелічувати сценічні витвори Карпенка-Карого; скажу тільки, що кращого Возного мабуть не знала українська сцена. Знамените „размишлял я предовольно“ в устах у цього артиста справді передавало ту дорогу, якою дійшов Возний до свого, здавалося б з першого погляду, несподіваного вчинку. Українська оцена в Карпенкові-Карому втратила не меншого артиста, як українське письменство—письменника, і ця подвійна втрата довго ще даватиме себе знати серед нашого вбожества на визначних людей.

І як письменник-драматург, і як артист, Карпенко-Карий—коштовний самовродок у своїй натуральній формі. Звичайно, як би він оброблений був та вишліхтований, то сяйво його було б ясніше: в своїх творах він міг би ширше охопити дійсність і освітити її глибше; міг би, може, обійти і те фатальне непорозуміння, що виявилось у його останніх творах цілком чужим йому моралізуванням. На жаль, такої шліхтовки не дали талановитому письменникові обставини життя і його, як драматурга, треба брати такого, яким він був, і не вимагати від його того, чого він не міг дати. Бо й так багато він

дав нашому письменству, дуже багато—галереєю своїх на довгі ще часи невмірущих образів. Я не вагаюсь сказати, що істориків українського життя конче доведеться студіювати Карпенкові твори і з них брати ілюстрації до своїх висновків,—так глибоко наш письменник зачепив життя і такі артистично-правдиві образи він вирізьбив. Не менш я певен, що „крилаті словечка“ з його творів, що перейшли вже в життя, довго ще житимуть в устах у людей, які й не знатимуть, може, хто саме їх пустив у світ, як не знають тепер авторів тих пісень, що співаються в широких масах. А коли знайомість з рідним письменством зробиться у нас не такою надзвичайною річчю, як тепер, то ім'я Карпенка-Карого в загальній буде пошані серед того народу, якому він до останньої крихти присвятив свою літературну працю. Часто рівняли Карпенка-Карого до того чи іншого з чужих драматургів, називали, напр., українським Островським; інші знов зазначали, що іноді наш автор розробляв старі теми і вже використані передніші сюжети. Мені здається, що ці порівняння й закиди можна і треба облишити зовсім. Карпенко-Карий для нас був чимсь більшим, бо він раз-у-раз був самим собою, і навіть торкаючись часом старих тем, він давав щось своє, Карпенківське,—пив, як французи кажуть, з власної чарки. А вже виміряти її й визначити, яка вона

була завбільшки—це діло історії нашого
письменства, де Карпенкові-Карому буде
одмежовано одну з найцікавіших взагалі
сторінок...

14—19. VIII. 908.

Лебединський монастирь.

РАДА,

щоденна українська
політична, економічна і літературна
газета

(РІК ВИДАННЯ ТРЕТІЙ).

Напрямок газети не партійний
демократично-поступовий.

*Особливу увагу РАДА звертає на
місцеве життя провінції.*

Власні кореспонденти в столицях і
по всіх значніших містах на Україні.
В державній Думі і Державній **ВЛАСНІ**
Раді кореспонденти

БЕЗПЛАТНИЙ ДОДАТОКЪ НА Р. 1908:

Т. Шевченка

„КОБЗАРЬ“

останнього нового повного видання
під редакц. В. ДОМАНИЦЬКОГО,
в яке входять новознайдені твори
поета, ще нігде не друковані.

Коштує РАДА з приставкою і пе-
ресилкою в Росії на рік 6 карб.
Виплачувати можна частками. За
границю 11 карб.

Ширші відомості і пробні числа
надсилаються дурно.

Адреса Редакції і головної контори;
у Києві, Велика Підвальна вул. д. 6, біля
Золотих Воріт. Телефон 1458.

Редактор М. Павловський.

Видавець Є. Чикаленко.

СКЛАД ВИДАННЯ
в „Українській книгарні“,
Київ, Безаківська, 8.

Того ж автора продаються книжки:

Въ поискахъ новой красоты. К. 1902 г. Ціна 30 к.

На мертвой точкѣ. К. 1904. Ц. 30 к.

Литературный Банавентура. К. 1905. Ц. 15 к.

Бытописатель пореформенной Украины (И. С. Нечуй-Левицкій). К. 1905. Ц. 9 к.

Замѣтки на текущія темы. К. 1905. Ц. 9 к.

Памяти Вл. В. Лесевича. К. 1905. Ц. 9 к.

Шевченко й українське письменство. К. 1907
Ц, 5 к.

Марко Вовчок. Літературна характеристика.
К. 1907. Ц. 10 к.

Литературний намул. К. 1908 Ц. 15 коп.

Ціна 15 коп.

Зруб 49101 (19862)
Р 1971

БІБЛІОТЕКА
ГО ТОВ. ІМ. ШЕВЧЕНКА
у Львові.
~~1972~~
16397

